

BIBLIJA IR SENOJI LIETUVOS RAŠTIJA

GINA KAVALIŪNAITĖ

Apie pirmųjų protestantiškų Biblijos vertimų į lietuvių ir lenkų kalbas vertimo metodus (remiantis Brastos, Gdansko, Bretkūno ir Chylinskio Biblijos vertimais)¹

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas – vertimo metodo požiūriu palyginti pirmųjų protestantiškų Biblijos vertimų į lietuvių ir lenkų kalbas fragmentus. Straipsnyje glaustai aptariamas dviejų pagrindinių vertimo metodų – *ad verbum* (pažodinis, filologinis) ir *ad sensum* (pamintinis, įkvėptas) taikymas Septuagintoje, Vulgatoje, svarbiausiose Viduramžių ir Humanistinio bei Reformacijos laikotarpio Šventojo Rašto vertimuose. Plačiau pristatomi protestantų parengti vertimai.

Tiriamajoje straipsnio dalyje su Šventojo Rašto originalo kalbomis lyginami Bretkūno, Chylinskio, Brastos ir Gdansko Biblijų vertimai bei jų vertimo šaltinių (Liuterio ir Generalinių luomų Biblijos) fragmentai, į lyginimą įtrauktos ir atitinkamos Vulgatos eilutės. Lyginimui parinktos tokios Biblijos vietos, kurias dėl originalo kalbos ypatumų buvo sunku išversti, o vertėjai buvo priversti arba tvirtai laikytis originalo, arba stengtis graikiško ar hebrajiško originalo mintį perteikti vertimo kalbos priemonėmis. Daugiausia tai specifiniai hebrajų ar graikų kalbų sintaksiniai junginiai ir idiomos. Lyginant žiūrėta, kurie vertėjai siekė išsaugoti

¹ Už pagalbą interpretuojant hebrajų ir graikų kalbų faktus dėkoju savo vyrui Akseliui Holvoetui. Už teksto perskaitymą ir vertingas pastabas nuoširdi padėka Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojai dr. Rūtai Čapaitei, VU Baltistikos katedros doc. Birutei Kabašinskaitei bei anoniminiams straipsnio recenzentams. Atsakomybė už straipsnyje likusias klaidas ir netikslumus tenka autorei.

graikiško ir hebrajiško originalo konstrukcijas, o kurie jų vengė, stengėsi nekartoti tik gramatinę funkciją atliekančių leksinių vienetų, ieškojo idiominių, vertimo kalbai įprastų raiškos būdų; komentuojama, kokie motyvai vertė rinktis vieną ar kitą vertimo strategiją. Apibendrinant išvedamos vertimo metodo pasirinkimo tendencijos, lyginimo rezultatai susiejami su pirmojoje straipsnio dalyje aptartomis socialinėmis ir kultūrinėmis tiriamų vertimų parengimo aplinkybėmis.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Bretkūno Biblija; Brastos Biblija; Gdansko Biblija; Chylinskio Biblija; Biblijos vertimo metodai; protestantiški Biblijos vertimai.

Straipsnyje aptariami keturių svarbiausių protestantiškų XVI–XVII a. viso Šventojo Rašto vertimų į lietuvių ir lenkų kalbas – Brastos (BraB) (1563), Gdansko (GdB) (1632), Jono Bretkūno (BB) (1579–1590) ir Samuelio Boguslavo Chylinskio (ChB) (1657–1660) – Biblijos vertimo šaltiniai ir metodai. Šiuo aspektu tiriamieji Biblijos vertimai anksčiau nebuvo lyginti. Todėl tikslinga įvardinėje straipsnio dalyje trumpai aptarti pagrindinius Biblijos vertimo principus ir apibūdinti, kaip jų laikėsi Septuagintos vertėjai ir šv. Jeronimas, kokie metodai buvo taikomi Viduramžiais ir Humanistiniu bei Reformacijos laikotarpiams. Tuo tikslu analizuojamų Biblijos vertimų ištraukos lyginamos su jų vertimo šaltiniais ir Biblijos originalo kalbomis; nustatomi BraB, BB, GdB ir ChB tarpusavio panašumai ir skirtumai. Atsižvelgiant į socialinio, kultūrinio ir politinio konteksto svarbą vertėjui renkantis verčiamo teksto perteikimo būdą, prieš pradėdant vertimų lyginimą, aptariamos analizuojamų Biblijos vertimų rengimo aplinkybės ir istorinis kontekstas.

Vertimo metodo terminas straipsnyje vartojamas vertimo technikos prasme, t. y. visų pirma keliamas klausimas, kiek pažodiškai ar laisvai yra atliktas vertimas. Pažodiškumu laikomos vertėjo pastangos nenukrypti nuo originalo kalbos ir išsaugoti kuo daugiau jos ypatybių. Dėl to pažodiškumas šiame tyrime apima keletą pakopų – tai originalo kalbos elementų perėmimas frazės, žodžio ar morfologiniu lygmeniu².

² Kai kuriose kalbose šiai sąvokai apibrėžti vartojamas paraidiškumo terminas (angl. *literal translation*, rus. *bukval'nyj perevod*, vok. *buchstäbliche Übersetzung*).

Priklausomai nuo verčiamo teksto žanro, vertimo tikslų ir kitų aplinkybių, skiriami įvairūs vertimo metodai. Antikoje daugiausia kalbama apie du metodus: *ad verbum* ir *ad sensum*; pirmuoju atveju stengiamasi kuo tiksliau perteikti kiekvieno žodžio reikšmę ir išsaugoti originalo teksto konstrukcijas, o antruoju sukuriamas toks tekstas, kuris yra skaitomas taip lengvai, lyg būtų ne vertimas, o gimtakalbio autoriaus parašytas³. Theo van der Louwas daktaro disertacijoje atkreipė dėmesį į tai, kad Ciceronas pagal literatūros žanrus skyrė netgi ne du, o tris vertimo metodus – retorinį (*ut orator*), poetinį (konkurencingas vertimas) ir mokslinį bei filosofinį (*ut interpres*)⁴. Friedrichas Schleiermacheris išskyrė dvi vertimų kryptis – 1) kai vertėjas, kiek įmanoma, išsaugo autoriaus raišką ir prie autoriaus priartina skaitytoją, arba 2) kai vertėjas stengiasi rašytojo tekstą pritaikyti būsimajam skaitytojui (1813)⁵. Šiuolaikinėje literatūroje minėtoms kryptims pavadinti atitinkamai siūlomi angliški forenizavimo bei domestikavimo terminai⁶. Žinomas XX a. Biblijos vertimo teoretikas ir praktikas Eugene E. Nida skyrė net penkis vertimo metodus, kuriuos grupavo nuo verčiamo šaltinio tekstui artimiausio iki laisviausio⁷:

1. Interlinijinis vertimas. Jame greta pažodinio, kartais net pamorfemiui verčiamo teksto pateikiamas gramatinių ryšių paaiškinimas. Šiuo metodu remiasi lingvistai (ypač dažnai jis taikomas lingvistinėje tipologijoje), filologai ir kiti, kuriems svarbu perprasti originalo kalbos struktūrą. Iš Biblijos vertimų prie šios vertimų grupės sąlygiškai būtų galima priskirti Chimeneso de Cisneros parengtą Šventojo Rašto, vadinamąjį Kompliuoto, poliglotą, kuriame Biblijos tekstas išdėstytas stulpeliais keturiomis kalbomis. Viduriniame stulpelyje

³ Bruce Metzger, „Theories of the Translation Process“, in: *Bibliotheca Sacra*, 1993, t. 150, April–June, p. 143.

⁴ Theo van der Louw, *Transformations in the Septuagint*, daktaro disertacija, Leiden: Leiden University, 2006, p. 34–35.

⁵ Friedrich Schleiermacher, „Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens“, in: Hans Joachim Störig, *Das Problem des Übersetzens*, Stuttgart: H. Goverts, 1963, p. 48. Šį tekstą Schleiermacheris perskaitė Berlyno Karališkojoje mokslų akademijoje 1813 m.

⁶ Vytenis Končius, „Vaikų literatūros vertimo problemos: J. K. Rowling „Hario Poterio“ serijos veikėjų vardai“, in: *Kalbų studijos*, 2010, Nr. 17, p. 35.

⁷ Eugene A. Nida, Jan de Waard, *From One Language to Another. Functional Equivalence in Bible Translating*, Nashwill, Camden, New York: Thomas Nelson Publishers, 1986, p. 40–42.

pateiktas lotyniškas Vulgatos tekstas, hebrajiškas ir graikiškas tekstai kraštuose (ST Septuaginta, NT – graikiškas originalas). Penkiaknygės apačioje užrašytas aramėjiškas *Targum Onkelos* tekstas, vadinamasis Chaldėjų vertimas. Šis poliglotos skirtas Šventojo Rašto studijoms, todėl virš kiekvieno graikiško žodžio įrašytas lotyniškas jo atitikmuo, kad būtų lengviau lyginti su Vulgata. Hebrajiški ir lotyniški tekstų žodžiai susieti išnašų raidėmis – taip daug paprasčiau surasti atitikmenis⁸. Dabartiniais laikais Šventojo Rašto kalbos studijoms yra parengti interlinijiniai Senojo ir Naujojo Testamentų vertimai, jie prieinami internete⁹.

2. Formalaus ekvivalento (arba pažodinis) vertimas. Tai vertimas, kuriame originalo laikomasi tiek, kiek tai leidžia gramatinė vertimo kalbos struktūra. Vertimo kalba tuomet gramatiškai galima, bet stilistiškai dėl itin gausių originalo kalbos vertinių būna neįprasta. Pvz., teigiama, kad Jano Utenhove's NT vertime į olandų kalbą yra perimta tiek daug originalo kalbos konstrukcijų, kad graikiškai mokantis skaitytojas iš Utenhove's vertimo galėtų be vargo atkurti graikišką originalo tekstą¹⁰.
3. Dinaminio (arba artimiausio natūralaus) ekvivalento vertimas yra toks, kuriame vertimo kalba atitinka literatūrinės kalbos standartus arba apima literatūrinės ir šnekamosios kalbos persidengiantį plotą. Pasitelkiant šį metodą, galima versti literatūriniu kalba arba kuriuo nors šnekamosios kalbos variantu, Nida pateikė ir žargonu išverstos Biblijos pavyzdį – tai vertimas į prancūzų kalbą, kuriam įvadą parašė Jeanas Cocteau¹¹.
4. Adaptuotas vertimas – adaptuotas pagal kokį nors kodą – muzikai, literatūros žanrui, sinchronizuotas su lūpų judesiais įgarsinant filmą arba pakeltas pagal skaitytojo poreikius, pvz., vaikų Biblijos ar kt.

⁸ *Uetus testamentum multiplici lingua nunc primo impressum. Et imprimis Pentateuchus Hebraico Greco atque Chaldaico idiomate. Adiuncta unicuique sua Latina interpretatione*, Complutum: In Complutensi Universitate, MDXIV–MDVII.

⁹ http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm (žiūrėta 2014 07 03); http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Greek_Index.htm (žiūrėta 2014 07 03).

¹⁰ C. C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door dr. F. G. M. Broeyer, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap, 1993, p. 170.

¹¹ Eugene A. Nida, Jan de Waard, *op. cit.*, p. 41.

[Pierre Devaux,] *Le livre des darons sacrés ou la bible en argot. Dessins originaux de l'auteur. Préface de Jean Cocteau*, Paris: Editions aux quais de Paris, 1965.

5. Kultūrinė reinterpretacija (kai aprašomi kultūriniai įvykiai transponuojami į vertimo kalbos šalies realijas).

Interlinijinis ir adaptuotas vertimai bei kultūrinė reinterpretacija reikalingi siekiant specialių tikslų, jais naudojasi nedidelės skaitytojų grupės. Patys svarbiausieji ir dažniausiai taikomi metodai yra *pažodinis* ir *mintis į mintį*, Nidos terminais tariant, – formalaus ir dinaminio ekvivalento vertimo metodai. Jis pabrėžė, kad formalaus ekvivalento, arba pažodinis, vertimas grynų pavidalu iš esmės negali egzistuoti, nes kurio nors šaltinio kalbos žodžio žymima sąvoka (konceptas) gali neturėti tiesioginio atitikmens vertimo kalboje, daugireikšmių žodžių reikšmės skirtingose kalbose niekada nebūna identiškos. Tada dinaminio ekvivalento metodo naudojimas yra neišvengiamas. Kuo labiau šaltinio kalbos struktūra skiriasi nuo vertimo kalbos, tuo sunkiau taikyti formalaus ekvivalento principą. Dinaminio ekvivalento metodas nereikalauja tiesiogiai atspindėti originalo kalbos gramatinės struktūros, nes jo tikslas yra kuo natūraliau perteikti vertimo kalbos sandarą¹². Reikia turėti omenyje, kad lygindami skirtingus vertimus faktiškai prieš akis turime tam tikrą skalę tarp pažodiškumo ir „pamintinio“, laisvo, vertimo ar sekimo; tokio lyginimo tikslas – nustatyti, kurioje šios skalės atkarpoje yra tiriamasis vertimas, įžvelgti vertėjo intencijas, kiek jam buvo svarbu išsaugoti originalo kalbos konstrukcijas. Geras vertėjas savo darbe taiko abu metodus, tačiau vienam arba kitam paprastai teikia pirmenybę.

Originalo konstrukcijomis neperkrautas, idiomine kalba perteiktas *ad sensum* vertimas paprastai laikomas tinkamiausiu verčiant grožinę literatūrą ir kitus plačiai visuomenei skirtus tekstus, ryškesnė originalo kalbos įtaka laikoma pavojumi lietuvių kalbai¹³, o vertimas vadinamas mechaniniu. Pažodiškumui nepaliekama vietos net pačiame vertimo apibrėžime: vertimas suprantamas kaip „kalbėjimo arba teksto viena kalba (pa)keitimas kalbėjimu arba tekstu kita kalba, išlaikant tą pačią reikšmę“¹⁴.

¹² Eugene A. Nida, *Signs, Sense, and Translation*, Cape Town: Bible Society of South Africa, 1991; Johannes P. Louw (ed.), *Lexicography and Translation with Special Reference to Bible Translation*, Cape Town: Bible Society of South Africa, 1985, p. 143.

¹³ Vitas Labutis, „Išaugusi naujų vertėjų paklausa – nauji pavojai lietuvių kalbai“, in: *Kalbos kultūra*, 2005, t. 78, p. 205–209; Vilmantas Vilkončius, *Vertimas į lietuvių kalbą: trafaretų antplūdis*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2001.

¹⁴ Lionginas Pažūsis, *Kalba ir vertimas*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 15–16.

Liucija Černiuvienė, duodama nuorodą į Jurgio Lebedžio *Senąją lietuvių literatūrą* (1977), teigė, kad Bretkūno Biblijos vertimas yra geresnis už Kvanto (1735), nes Bretkūnas, paisydamas originalo teksto, akiai pažodinio principo nesilaikė¹⁵. Martynas Liuteris Biblijos vertime nuosekliai taikė principą *ad sensum*. Juo imta remtis rengiant ir kitus Šventojo Rašto vertimus į nacionalines kalbas. XX a. pabaigoje Nida šį vertimo metodą pagrindė savo dinaminio ekvivalento teorija. Teorija buvo sukurta siekiant palengvinti misionierių (daugiausia Amerikos), kūrusių krikščionišką bažnyčią nevakarietiškoje aplinkoje, darbą. Todėl vertimas, parengtas liaudžiai gerai suprantama šnekamąja kalba, išsvengiant sudėtingesnių originalo metaforų, buvo laikomas geriausiu¹⁶. Vertimo artimumą šnekamajai kalbai ir tarmėms privalumu laiko ne tik vertėjai, bet ir kalbininkai, o svetimybės, perimtos originalo kalbos sintaksinės konstrukcijos ar leksikos elementai vertinami kaip trūkumai.

Vis dėlto, istoriškai apžvelgiant Šventojo Rašto vertimus matyti, kad pažodiškumas juose nebūtinai rodo vertėjų negebėjimą susidoroti su savo užduotimi, tam tikrais atvejais tai yra sąmoningas pasirinkimas ir siekiamybė. Rengiant Biblijos vertimus antruoju Reformacijos periodu, buvo grįžta dar prie šv. Augustino iškeltos idėjos, kad Dievo Žodis yra įkvėptas¹⁷, o jį verčiant būtina ištikimai laikytis originalo – neiškraipyti nė vieno žodžio. Vadovaujantis šiuo postulatu parengtas Generalinių luomų (1637) Biblijos vertimas, preciziškas tikslumas perteikiant originalą buvo labai svarbus rengiant karaliaus Jokūbo¹⁸ (1611) ir Gdansko (1632) Biblijų vertimus. Tokie tikslūs pažodiniai vertimai radosi subrendusiose protestantų bendruomenėse, kurios jau turėjo ir ankstesnių Biblijos vertimų savo kalba. Kalvinistinių pažodinių Šventojo Rašto vertimų paskirtis – ne skleisti Dievo Žodį nacionalinėmis kalbomis

¹⁵ Liucija Černiuvienė, *Vertimo minties raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013, p. 77.

¹⁶ Lourens de Vries, „Methodology of Bible Translation, Introduction“, in: Philip A. Noss (ed.), *A History of Bible Translations: Septuagint and Targum*, Rome: Edizioni di storia e letteratura (sponsored by the Nida Institute for Biblical Scholarship, American Bible Society), 2007, p. 275.

¹⁷ *De Civitate Dei*, XVIII, 43 (Jacques Paul Migne, *Patrologia Latina*, t. XXXIV, skil. 46). Cituojama pagal: Werner Schwarz, *Principles and Problems of Biblical Translation. Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge: At the University Press, 1955, p. 40–42.

¹⁸ Angliškas karaliaus Jokūbo Biblijos tekstas dėl pažodinio tikslumo internete pateikiamas greta interlinijinių Senojo ir Naujojo Testamentų tekstų.

plačiosioms liaudies masėms (tokį tikslą kėlė Liuteris), o sudaryti galimybę aiškintis ir perprasti giliają Dievo Žodžio prasmę. Tai studijuoti skirti vertimai, jie ir buvo leidžiami protestantų bendruomenėse, kuriose Šventojo Rašto skaitymas ir studijos buvo kasdieninis įprotis.

Pastaraisiais metais gerokai padaugėjo kritinių dinaminio ekvivalento metodo vertinimų, – tai Lelando Rykeno¹⁹, Stepheno Pricketto²⁰, Michaelio Marlowe's („Was the Bible written in „Street Language“?“²¹, „Against the Theory of „Dynamic Equivalence““²²) ir kitų teologų publikacijos. Kai kurie iš jų, pvz., Michaelis Marlowe pastangas parafrazuoti sudėtingesnes Biblijos originalo vietas vertina itin kritiškai, pabrėždamas, kad tik pažodinių vertimų galima pripažinti tikinčiųjų bendruomenėje ir bažnyčioje, nes Dievo Žodis yra įkvėptas ir svarbi kiekviena su Biblijos žodžiu susijusi smulkmena.

PAŽODINIO *VERSUS* PAMINTINIO VERTIMO METODO PASIRINKIMAS ŠVENTOJO RAŠTO VERTIMUOSE

Septuaginta. Tai Aleksandrijoje parengtas Senojo Testamento vertimas iš hebrajų ir aramėjų į graikų kalbą, skirtas helénizmo laikais hebrajų kalbos nebemokėjusiems žydams. Jo pavadinimas siejamas su jį rengusių 72 vertėjų skaičiumi. Prie teksto dirbo daug žmonių, todėl jis skirtingose vietose nevienalytis. Bruce Metzgeris rašo, jog nesama duomenų, kad vertėjai būtų turėję kokių nors žodynų arba žodžių sąrašų, vadinasi, versdami Penkiaknygę (ji išversta pirmiausia), tinkamo žodžio turėjo ieškoti remdamiesi kontekstu ir egzegetine tradicija. Versdami kitas knygas jau galėjo naudotis Penkiaknygės vertimo patirtimi. Metzgerio teigimu, skirtingose knygose vertimo technika įvairuoja nuo pažodinio iki laisvo vertimo, netgi parafrazių. Pažodiškai išversta Teisėjų knyga, Psalmės, Ekleziastas, Jeremijo raudos, Ezros-Nehemijo

¹⁹ Leland Ryken, *The Word of God in English: Criteria for Excellence in Bible Translation*, Wheaton, Illinois: Crossway, 2003.

²⁰ Stephen Prickett, *Words and The Word: Language, Poetics and Biblical Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

²¹ <http://www.bible-researcher.com/language-koine.html> (2009), (2014 07 03).

²² <http://www.bible-researcher.com/dynamic-equivalence.html> (pataisytas ir papildytas 2012), (2014 04 03).

knygos ir Kronikų knygos, laisvesnis yra Jobo, Patarlių, Izaijo, Danieliaus ir Esteros knygų vertimas²³. Kai kurie tyrėjai pabrėžia tikrai pažodinį Septuagintos vertimo pobūdį²⁴.

Šv. Jeronimo vertimas. 383 m. popiežius Damazas I kreipėsi į Jeronimą, mokyčiausią savo meto krikščionį, prašydamas parengti patikimą ir vieningą Šventojo Rašto tekstą lotynų kalba, nes daugybė *Vetus Latina* vertimų, naudotų tuo metu, labai įvairavo tarpusavyje. Jeronimas, nors ir nenoromis, ėmėsi šios užduoties ir peržiūrėjo tuo metu Romos imperijoje skaitytus lotyniškus Šventojo Rašto tekstus. Lygindamas su hebrajišku bei graikišku originalais, jis pateikė savo versiją, pavadintą *Editio Vulgata*. *Vetus Latina* tekstą Jeronimas keitė tik tose vietose, kur buvo neišvengiamai būtina, kai kuriuos visuotinai vartotus laisviau išverstus *Vetus Latina* fragmentus jis išsaugojo²⁵. Vėliau Pammachijui rašytame laiške *De optimo genere interpretandi*²⁶ Jeronimas gynėsi nuo jo darbo kritikų, peikusių už Vulgatoje esančius nukrypimus nuo originalo ir laisvas vertimo vietas, netgi kaltinusių Jeronimą Šventojo Rašto falsifikavimu. Minėtame laiške Jeronimas aprašė Biblijos teksto rengimo aplinkybes ir aukštino vertimo *ad sensum* principą, teigdamas, kad jis visada siekęs perteikti mintį, o ne žodį. Kitame laiške – laiške Sunijui ir Fretelai²⁷ – detalai atsakė į klausimus, kaip suprasti jo atlikto Psalmyno vertimo ir Septuagintos skirtumus. Čia taip pat nurodė, kad jo klausėjų naudotas Septuagintos tekstas skiriasi nuo Origeno ir Heksaplos, kuriuo rėmėsi Vulgatos vertėjas. Jis taip pat pasisakė už vertimą *mentis in mentis*, davė pavyzdžių, kur Septuaginta nutolsta nuo hebrajiško originalo. Remiantis šiais laiškais, literatūroje tvirtinama, kad visas Jeronimo vertimas grįstas *ad sensum* metodu. Teigiama, jog Jeronimas, puikiai valdęs ciceroniškąjį stilių, Biblijos vertimą parengė aiškiai suprantama liaudies

²³ Bruce M. Metzger, *The Bible in Translation. Ancient and English versions*, Michigan: Baker Academic, 2001, p. 17.

²⁴ Harry Sysling, „Translation Techniques in the Ancient Bible Translation“, in: Philip A. Noss (ed.), *A History of Bible Translations: Septuagint and Targum*, Rome: Edizioni di storia e letteratura (sponsored by Nida Institute for Biblical Scholarship, American Bible Society), 2007, p. 279–307.

²⁵ Bruce M. Metzger, *op. cit.*, p. 29–35.

²⁶ Epistula LVII. *Ad Pammachium de optimo genere interpretandi*. Laiškas paskelbtas: Jacques Paul Migne, *Patrologia Latina*, t. XXII, Paris, 1859.

²⁷ Epistula CVI. *Ad Sunniam et Frettelam*. Laiškas paskelbtas: Jacques Paul Migne, *Patrologia Latina*, t. XXII, Paris, 1859.

kalba²⁸. Tačiau kiti Jeronimo Biblijos vertimo tyrėjai pabrėžia, kad Jeronimas siekė būti *fidus interpres*, o Vulgatoje gana nuosekliai laikomasi originalo ir pažodiškumo²⁹. Jų tvirtinimu, praktiškai Jeronimas nepaisė savo laiškuose išdėstytų teorinių postulatų. Michaelis Marlowe kritikuoja Nidos interpretaciją, esą vertimo vardas *Vulgata* reiškias „liaudies kalbą“ – *lingua vulgaris*, jis pabrėžia, kad pavadinimas *Vulgata* yra trumpinys iš termino *Vulgata editio*, t. y. visuotinis leidimas, arba visuotinai pripažįstamas Šventojo Rašto tekstas³⁰. Jis duoda nuorodą į Jeronimo laišką Paulinui³¹: „Šventojo Jono Apreiškime yra tiek slėpinių, kiek žodžių.“ Šiuos slėpinius vertime reikia išsaugoti, laisvas vertimas gali juos išsklaidyti. Laiške Pamachijui Jeronimas teigia vertimo metodą rinkęsis priklausomai nuo verčiamo teksto pobūdžio: pasaulietinius tekstus reikia versti laisvai, o Šventąjį Raštą – ku artimiau laikantis originalo žodžių eiliškumo ir reikšmės:

Vertimuose iš graikų kalbos pirmenybę teikiu minties perteikimui, o ne vertimui žodis į žodį; išskyrus Šventąjį Raštą, – čia net žodžių tvarka yra slėpinga.³²

Taigi Jeronimas, atskiruose laiškuose pasisakęs už skirtingus vertimo metodus, savo vertimuose taikė juos abu, o, versdamas Šventąjį Raštą, vietoj įmantraus ir išraiškingo stiliaus bei parafrazių, nuosekliai laikėsi originalo, tik sudėtingesnėse vietose leido sau versti šiek tiek laisviau.

Viduramžių vertimai į nacionalines kalbas. Viduramžiais Katalikų Bažnyčia skyrė sau išskirtinę teisę aiškinti ir interpretuoti Šventąjį Raštą, vienintelis

²⁸ Lourens de Vries, *op. cit.*, p. 272; Samuel Angus, „The Vulgate“, in: *The International Standard Bible Encyclopedia*, Chicago: The Howard-Severance Company, 1915; Eugene A. Nida, *Toward a Science of Translating*, Leiden: Brill, 1964, p. 13 ff.

²⁹ William Adler, „Ad Verbum or Ad Sensus. The Christianization of a Latin Translation Formula in the Fourth Century“, in: John C. Reeves and John Kampen (eds.), *Pursuing the Text: Studies in Honor of Ben Zion Wacholder on the Occasion of his Seventieth Birthday*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994, p. 321–348.

³⁰ Michael Marlowe, „The Literal Character of the Vulgate“, in: <http://www.bible-researcher.com/vulgate4.html>.

³¹ Epistula LIII. *Ad Paulinum*, in: <http://glossae.net/en/content/glosa-ordinaria-epistola-hieronimi-ad-paulinum-frater-ambrosius>.

³² „Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum, absque Scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu“, in: <http://www.tertullian.org/fathers2/NPNF2-06/Npnf2-06-03.htm> ir <http://www.bible-researcher.com/jerome.pammachius.html>.

tuo metu pripažįstamas vertimas buvo Vulgata, ji Tridento susirinkime 1546 m. balandžio 8 d. buvo paskelbta autentišku Šventuoju Raštu³³. Bažnyčia nepalaikė vertimų į nacionalines kalbas, daugeliu atvejų juos draudė, o vertėjus persekiojo³⁴. Biblijos vertimo istorijos periodizacijoje Viduramžių vertimai net ne visada išskiriami į atskirą grupę³⁵. Visos Biblijos vertimų tuo laikotarpiu buvo mažai, daugiausia galima kalbėti apie atskirų Šventojo Rašto fragmentų vertimus, parengtus iš Vulgatos. Šiems vertimams (Wulfilos Biblija, Kirilo ir Metodijaus Biblija, Gaono Saadijos ben Josefo vertimas į arabų kalbą³⁶) paprastai būdingas pažodiškumas.

Humanistinio ir Renesanso laikotarpio vertimai. Dar vėlyvaisiais Viduramžiais Italijoje prasidėjus humanistiniam judėjimui, suformulavusiam šūkį *ad fontes*, imta rinkti, studijuoti ir lyginti seniausius Biblijos rankraščius, sudaryti Šventojo Rašto knygas originalo kalbomis. 1440 m. Lorenzo Valla sudarė savo *Collatio Novi Testamenti*, kurioje Vulgata eilutė po eilutės buvo lyginama su tuo metu naujausiais surastais Naujojo Testamento manuskriptais. Buvo renkami ne tik Naujojo, bet ir Senojo Testamento rankraščiai. 1488 m. Italijoje, Soncino mieste, pirmą kartą išspausdinta Biblija hebrajų kalba. Ispanų kardinolas ir mokslininkas Chimenesas de Cisnerosas savo lėšomis įkūrė universitetą senųjų Biblijos kalbų – hebrajų, graikų ir lotynų – studijoms. Jis, subūręs mokslininkų kolektyvą, parengė ir 1514–1517 m. išleido pirmąjį Šventojo Rašto poliglotą (vadinamąjį Kompliūto poliglotą) – 5 tomų leidinį (penktajame tome – gramatika ir paaiškinimai), kuriame Šventasis Raštas pateikiamas lotynų, hebrajų, graikų ir aramėjų kalbomis³⁷. Ryškiausia humanistinio laikotarpio asmenybė Erasmas Roterdamietis parengė spaudai Lorenzo Vallos sudarytą *Collatio Novi Testamenti* ir greta pateikė savo paties atliktą Naujojo Testamento vertimą į lotynų kalbą su išsamiais komentarais ir kriti-

³³ Fridericus Schulte, Aemilius Ludovicus Richter (eds.), *Canones et Decreta Concilii Tridentini*, Leipzig: Bernhardi Tauchnitii, 1853. Cituojama pagal Werner Schwarz, *op. cit.*, p. 10.

³⁴ Astley C. Partridge, *English Biblical Translation*, London: André Deutsch, 1973, p. 21.

³⁵ Bruce M. Metzger, *op. cit.*, p. 9.

³⁶ Ann Christys, *Christians in Al-Andalus 711–1000*, New York: Routledge, Tylor & Francis Group, 2002, p. 231.

³⁷ *Uetus testamentum multiplici lingua nunc primo impressum. Et imprimis Pentateuchus Hebraico Greco atque Chaldaico idiomate. Adiuncta unicuique sua Latina interpretatione*, Complutum: In Complutensi Universitate, MDXIV–MDXVII; Christopher De Hamel, *The Book. A History of The Bible*, London: Phaidon Press Limited, p. 352.

nėmis pastabomis³⁸. Šis leidinys vėliau tapo atrama Reformacijos laikotarpio Naujojo Testamento vertimams į nacionalines kalbas: daugelis protestantiškų Naujojo Testamento vertimų atlikti iš Erazmo publikuoto graikiško *Textus Receptus*. Nors nuo Reformacijos laikų Erazmo Naujojo Testamento leidimas buvo visuotinai pripažįstamas dėl jo paskelbto originalaus graikiško teksto, vadinamojo *Textus Receptus*, kuris buvo daugelio Reformacijos laikotarpiu atliktų vertimų pagrindas, labai svarbu neišleisti iš akių paties Erazmo intencijų ir tikslų, kurių jis siekė dirbdamas su Naujuoju Testamentu: jam svarbiausia buvo lotyniškus Vulgatos rankraščius lyginant su graikišku (Lorenzo Vallos parengtu) tekstu parengti naują, patikslintą Naujojo Testamento versiją lotynų kalba, o komentaruose pateikti paaiškinimus, kodėl tose vietose reikia tikslinti Jeronimo tekstą³⁹. Išleisdamas *Novum Instrumentum*, Erazmas davė pradžią filologiniam požiūriui į Šventojo Rašto vertimą.

Reformacijos laikotarpio vertimai. Liuterio Biblija. Liuterio vertimas, parengtas iš originalo kalbų⁴⁰, parašytas sklandžia ir aiškia vokiečių kalba, artima šnekamajai⁴¹. Liuteriui buvo itin svarbu Dievo žodį padaryti prieinamą kuo didesniai skaitytojų būriui⁴².

Savo požiūrį į Biblijos vertimą jis išdėstė „Laiške apie vertimą“ – *Sendbrief vom Dolmetschen*. Jis rašė:

³⁸ [Erasmus Roterodamus,] *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum, non solum ad Graecam veritatem, verum etiam ad multorum utriusque linguae codicum, postremo ad probatissimorum autorum citationem, emendationem et interpretationem, [...] una cum Annotationibus, que lectorem doceant, quid qua ratione mutatum sit [...] apud inclytam Germaniae Basileam*, Basel: Johannes Froben, 1516.

³⁹ Henk Jan de Jonge, „Novum Testamentum a nobis versum: The Essence of Erasmus' edition of the New Testament“, in: *Journal of Theological Studies*, 1984, t. 35, Nr. 2, p. 410.

⁴⁰ ST Liuteris vertė iš Mazoretų teksto, taip pat rėmėsi Septuaginta, Vulgata ir XVI a. pradžios vertimais į lotynų kalbą. Naujajį Testamentą išvertė iš Erazmo NT antrojo leidimo (1519) (žr.: Philip Schaff, *History of the Christian Church*, New York: Charles Scribner's Sons, 1910).

⁴¹ Klaus Dietrich Fricke, „Dem Volk aufs Maul sehen. Bemerkungen zu Luthers Verdeutschungsgrundsätzen“, in: Siegfried Meurer (ed.), „*Was Christum treibet*“ – Martin Luther und seine Bibelübersetzung. *Bibel im Gespräch*, t. 4, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1996, p. 24–37.

⁴² Daugiau apie Liuterio Biblijos vertimą žr.: Jürgen Becker (ed.), *Luthers bleibende Bedeutung*, Husum: Husum Druck- und Verlagsgruppe, 1983; Albert Beutel, *In dem Anfang war das Wort. Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie*, t. 27, Tübingen: Mohr Siebeck, 1991, 2006; Hermann Gelhaus, *Der Streit um Luthers Bibelverdeutschung im 16. Und 17. Jahrhundert*, t. 1–2, Tübingen: Max Niemeyer, 1989; Hans Volz, *Martin Luthers deutsche Bibel. Entstehung und Geschichte der Lutherbibel*, Hamburg: Wittig, 1978.

[...] versdamas stengiausi vartoti gryną ir aiškią vokiečių kalbą [...]. Ne lotynų kalbos raidės reikia teirautis, kaip kalbėti vokiškai, kaip daro tie asilai [turimi galvoje katalikai, popiežininkai – G. K.], bet motinos namuose, vaikų gatvėse bei paprastų vyrų turguje turim apie tai klausinėti, klausytis, kaip jie kalba, ir pagal tai versti; tuomet jie supras ir matys, kad su jais vokiškai kalbama.⁴³

Kita vertus, laisvą vertimą Liuteris rinkosi ne visur – tik ten, kur manė esant būtina, kartais Šventojo Rašto originalo metaforas ir jis vertė pažodžiui:

Tačiau ir vėl ne šiaip sau lengvai atitrūkau nuo raidžių, o be galo rūpestingai drauge su savo talkininkais stengiausi jų laikytis ten, kur svarbu, ir pernelyg laisvai nenukrypti, pvz., Jn 6, kur Kristus sako: *Diesen hat Gott der Vater versiegelt*. Vokiškai, žinoma, būtų buvę geriau *Diesen hat Gott der Vater gezeichnet*, arba *Diesen meint Gott der Vater*. Tačiau aš nusprendžiau verčiau nutolti nuo vokiečių kalbos nei nukrypti nuo Žodžio.⁴⁴

Vadinasi, Liuteris stengėsi neiškraipyti Šventojo Rašto minties ir vartojo idiominės vokiškas konstrukcijas, bet sudėtingesnėse vietose, vengdamas dvi-prasmiškumo, jis paliko ir pažodinių formuluočių.

Vėliau į Liuterio Biblijos versijas nacionalinėmis kalbomis buvo perimta nemažai vokiečių kalbos konstrukcijų, kurias Liuteris naudojo nutoldamas nuo originalų.

⁴³ „[...] ich hab mich des beflissen im Dolmetschen, dass ich rein und klar Deutsch geben moechte [...]. Man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man soll Deutsch reden, wie diese Esel tun, sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf den Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markt drum fragen und denselbigen auf das Maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetschen; da verstehen sie es denn und merken, dass man deutsch mit ihnen redet.“ Martin Luther: *Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530, 15. Septembris, in: <http://www.sochorek.cz/archiv/werke/luther.htm>.

⁴⁴ „Doch hab ich wiederum nicht allzufrei die Buchstaben lassen fahren, sondern mit grosser Sorgfalt samt meinen Gehilfen darauf gesehen, so dass, wo es etwa drauf ankam, da hab ich's nach den Buchstaben behalten und bin nicht so frei davon abgewichen, wie Johannes 6, wo Christus spricht: *Diesen hat Gott der Vater versiegelt*. Da wäre wohl besser Deutsch gewesen: *Diesen hat Gott der Vater gezeichnet*, oder, *Diesen meint Gott der Vater*. Aber ich habe eher wollen der deutschen Sprache Abbruch tun, denn von dem Wort weichen.“ Martin Luther, 1530, 15. Septembris: *Sendbrief vom Dolmetschen*, in: <http://www.sochorek.cz/archiv/werke/luther.htm>.

Reformacijos laikotarpio vertimai. Kalvinistų požiūris. Aiškindamiesi Dievo Žodžio reikšmę, evangelikai reformatai ypač pabrėžė Šventojo Rašto studijų svarbą ir atkreipė dėmesį, kad šioms studijoms parankesni tikslūs pažodiniai Biblijos vertimai. Jau nuo 1525 m. Ciuricho ir jo apylinkių dvasininkai, vadovaujami Huldrycho Zwinglio ir Leo Judo, du kartus per savaitę rengė susirinkimus, kuriuose skaitė, aiškinosi ir vertė Senojo bei Naujojo Testamentų fragmentus. Stiprėjant antrajai protestantizmo bangai, imta vis dažniau kritikuoti Liuterio vertimą, kuriame buvo laisvai išverstų vietų, panašiai kaip ir Vulgatoje. Pabrėždami dar humanistų suformuluotą siekį *ad fontes*, kalvinistai nesitenkino palyginti laisvu Liuterio Biblijos vertimu: vienas iš Olandų bažnyčios Londone (The Dutch Church in London) vadovų Janas Utenhove pabrėžė, kad būtinas tikslesnis vertimas. Jis pats tokį vertimą parengė ir 1556 m. Emdene išleido Dovydo psalmes bei Naująjį Testamentą. Utenhove's vertimas išsiskyrė pažodiškumu bei sudėtingų iš graikų kalbos perimtų konstrukcijų gausa⁴⁵. Utenhove's bendražygis, Olandų bažnyčios Londone steigėjas Janas Łaskis taip pat ketino rengti pažodinį Naujojo Testamento vertimą į savo gimtąją – lenkų – kalbą⁴⁶. Grįžęs į Pinčuvą, jis parėmė Brastos Biblijos rengimo iniciatyvą. Žinomiausi pasaulyje ir lig šiol savo populiarumo nepraradę pažodiniai vertimai yra angliška karaliaus Jokūbo Biblija (1611) ir olandiška *Statenbijbel*, arba *Generalinių luomų Biblija* (1637). Šiuos vertimus rengė iš anksto sudarytos vertėjų grupės, kurios dirbo vadovaudamosi iš anksto suformuluotais kriterijais, vertėjai vėliau tikrino vieni kitų padarytą darbą. *Ad verbum* metodu grįstas ir Gdansko Biblijos vertimas į lenkų kalbą, pirmą kartą išspausdintas 1632 m. Naujas leidinys dėl daugybės skirtumų nuo Brastos Biblijos iš pradžių buvo sutiktas priešiška, ypač Lietuvoje, tačiau ilgainiui tapo pripažintas ir imtas vis labiau vertinti: Gdansko Biblija buvo daug kartų išleista pakartotinai (pirmas pakartotinis leidimas Amsterdame 1660 m.) ir tebėra skaitoma ligi šiol. Minėti pažodiniai vertimai turėjo didžiulį poveikį tuo metu besiformavusioms bendrinėms nacionalinėms kalboms. Svarbu turėti omenyje, kad pažodiškumas šiuose vertimuose radosi ne dėl vertėjų neryžtingumo ir dvejonų, bet buvo sąmoningas siekis, vertimo

⁴⁵ C. C. de Bruin, *op. cit.*, p. 167–170.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 168, 175 (de Bruin teigimu, Łaskis, kurį laiką gyvendamas Frankfurte, vertė Naująjį Testamentą į lenkų kalbą).

kokybės matas. Šiuo metodu 1657–1660 m. Bibliją į lietuvių kalbą išvertė Samuelis Boguslavas Chylinskis, bet išspausdino tik Senojo Testamento dalį iki 40 psalmės; Lietuvos skaitytojui nebuvo prieinama nei spausdintoji, nei rankraštinė vertimo dalis.

ANALIZUOJAMŲ BIBLIJOS VERTIMŲ RENGIMO APLINKYBĖS IR ISTORINIS KONTEKSTAS

Brastos Biblija (1563)

Brastos Biblijos vertėjai būrėsi apie tuo metu stiprių kalvinizmo centru tapusią Pinčuvo gimnaziją, palaikiusią glaudžius ryšius su Jonu Kalvinu. Biblijos vertėjai buvo daugiausia gimnazijos dėstytojai, tarp jų keletas iš Ženevos atvykusių Kalvino mokinių prancūzų – Petras Statorijus (vėliau pirmosios lenkų kalbos gramatikos autorius), Janas Thénaud ir kiti. Vertimo sumanytojas buvo gimnazijos rektorius, būsimasis pirmosios postilės lenkų kalba autorius Grzegorz Orszakas. Versti pradėta, kai 1557 m. į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę sugrįžęs Janas Łaskis ėmėsi įgyvendinti Orzako sumanymą. Baigdami Penkiaknygę, būsimosios Brastos Biblijos vertėjai įsitraukė į audringą tarp Kalvino bendražygių kilusią diskusiją dėl Šventosios Trejybės, kurią inspiravo Michaelio Serveto egzekucija Ženevoje. Apkaltintas pernelyg artimais ryšiais su Pinčuvo kalvinistų bažnyčios vadovu Francescu Stancaru, teigusiu, jog Kristus esąs tarpininkas tik savo žmogiškąja prigimtimi⁴⁷, iš kolektyvo pasitraukė buvęs darbų organizatorius Grzegorz Orszakas, o vertėjai ėmėsi taisyti ir perrašinėti kai kurias Biblijos vietas. Ginčai dėl tikėjimo dogmų pradėjo trukdyti Biblijos vertimo darbams, ir šie ėmė strigti. Padėtį išgelbėjo Lietuvos kancleris, Lietuvos didysis etmonas, Vilniaus vaivada, Olykos ir Nesvyžiaus kunigaikštis Mikalojus Radvilas Juodasis, po Jano Łaskio mirties ėmėsis aktyviai globoti Brastos Biblijos reikalą ir paskyręs jam 3000 auksinų. 1560 m. Pinčuvo sinodas į vertėjų kolektyvą įtraukė Jerzį Szymoną, Jakóbą Lubelczyką bei dar keletą vertėjų, tarp kurių minimi Marcinas Krowickis,

⁴⁷ Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 457.

Grzegorz Paweł i Szymon Żak i Andrzej Trzycieski. Trzycieski, gerą hebrajų ir graikų kalbų specialistą, į Pinčuvą išsiuntė pats Kalvinas, kad perimtų iš Orszako vadovavimą darbams. Trzycieski rūpinosi vertimu bei redagavimu iki pat rankraščio atidavimo į spaustuę. Įvairiautis vertėjų būrys darbą baigė per trejus metus ir 1652 m. rankraštį atidavė į spaustuę⁴⁸.

Nors Biblijos antraštėje, kaip įprasta protestantiškuose vertimuose, teigiama, kad ji kruopščiai ir tiksliai išversta iš hebrajų ir graikų kalbų, pratarmėje yra patikslinimas, jog naudotasi ir kitais vertimais į nacionalines kalbas. Arjonų ir socinjonų sinodo, vykusio Skšyne 1567 m., pavedimu Brastos Biblijos vertimą su graikišku bei hebrajišku originalais lygino Nesvyžiaus Radvilų dvaro valdytojas Maciejus Kawieczynski ir Szymon Budny, už Brastos vertimo teksto nukrypimus nuo originalų reiškęs kritiką dar šiam nepasiekus spaudos. Jų tvirtinimu, versta iš prancūzų ir lotynų kalbos⁴⁹. Irenos Kwileckos tyrimo duomenimis, svarbiausias lotyniškas Brastos Biblijos šaltinis buvęs Roberto Estienne'o spaustuveje 1557 m. išleistas Šventasis Raštas lotynų kalba su pastabomis (ST vertė Santesas Pagninis, NT – Theodore'as Beza)⁵⁰. Rajmundas Pietkiewiczus straipsnyje apie Pagninio Biblijos reikšmę Brastos Biblijos vertimui rašė, kad, studijuodamas Brastos Biblijos tekstą ir lygindamas jį su kitais šaltiniais, randa vis daugiau argumentų, jog Brastos Biblija išversta iš lotyniško Pagninio varianto, o kurį nors spausdintą hebrajišką leidimą

⁴⁸ Plačiau apie Brastos Biblijos vertimo istoriją žr.: Maria Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1968, p. 225–253. Taip pat: David A. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)*, (*Modern Philology*, t. 123), Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989; Irena Kwilecka, „Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung“, in: *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563*, (*Biblia Slavica*), t. 2/2: *Polnische Bibeln*, edited by Hans Rothe and Friedrich Scholz, Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 2001, p. 1526–1563; Eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2003, p. 335–349.

⁴⁹ Henryk Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków: Akademia Umiejętności, 1913, p. 48.

⁵⁰ Irena Kwilecka, „Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung“, p. 1526–1563; Eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, 2003, p. 335–349.

vertėjai naudojo tik kaip pagalbinių šaltinių⁵¹. Janina Czerniatowicz nustatė⁵², kad Brastos Biblijos Apokrifai versti iš Pierre'o Roberto Olivétano prancūziško vertimo⁵³. 1553 m. Kalvino peržiūrėtą Olivétano vertimo į prancūzų kalbą laidą išspausdino garsus Paryžiaus spaustuvininkas Robertas Estienne'as. Estienne'o leidime buvo pirmą kartą sunumeruotos Biblijos eilutės. Versetai pažymėti numeriais taip pat ir Brastos Biblijoje, todėl manoma, kad Brastos Biblijos vertėjai šią naujieną perėmė iš Olivétano Biblijos leidimo, išspausdinto Estienne'o spaustuvėje.

Brastos Biblijos vertimas iš kitų išsiskiria kalbos išraiškingumu ir stilistinių priemonių gausa, jo kalba paveikė besiformuojančią lenkų bendrinę kalbą. Vertėjai pratarmėje prisipažįsta, kad, iškilus dilemai, kalbos sklandumo labui jie buvo linkę aukoti pažodinę ištikimybę originalui. Vadinasi, Brastos Biblijos vertimo metodui nepadarė įtakos Jano Łaskio pažiūros, labai artimos ilgamečio jo bendražygio, kartu dirbusio Olandų bažnyčioje Londone, Jano Utenhove'ės įsitikinimui, kad Šventasis Raštas privalo būti verčiamas iš originalo kalbų labai tiksliai ir pažodiškai. Šiuo požiūriu Brastos Biblija yra artimesnė ankstyvosios, liuteroniškos Reformacijos, bangos Biblijos vertimams. Pagal vertimo šaltinio pasirinkimą Brastos Biblija tik iš dalies atitinka protestantiškąjį idealą: tik pavadinime skelbiama, kad ji išversta iš originalo kalbų – faktiškai remtasi kitais vertimais.

⁵¹ Rajmund Pietkiewicz, *The Significance of Pagninus Bible for the Brest Bible Translation*, in: https://www.academia.edu/7667868/THE_SIGNIFICANCE_OF_PAGNINIUS_BIBLE_FOR_THE_BREST_BIBLE_TRANSLATION?login=gina.kavaliunaite@gmail.com&email_was_taken=true, p. 10.

⁵² Janina Czerniatowicz, *Niektóre problemy naukowe greccytki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. Teksty greckie a polskie przekłady*, (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 53), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969, p. 39.

⁵³ Pirmas Olivétano Biblijos leidimas su Kalvino pratarme išspausdintas 1535 m., Pierre'o de Vingle spaustuvėje Nešatelyje, jam didžiulę įtaką turėjo Jacques'o Lefèvre'o katalikiškas vertimas į prancūzų kalbą (1530). Buvo parengtos ir išleistos bent kelios peržiūrėtos ir pataisytos Olivétano vertimo versijos: 1540 m. (spaustuvininkas Jeanas Girard'as), 1546 m. (Kalvino peržiūrėta versija); 1553 m. (spaustuvininkas Robertas Estienne'as), šis leidimas dar vadinamas *Olivier* leidimu; 1562 m. vadinamasis Ženevos leidimas (Marot ir Bezos psalmynas), 1588 m. (Theodoro Bezos peržiūrėtas leidimas) ir kiti. Žr.: <http://www.musee-protestant.org/en/notice/humanism-and-translations-of-the-bible-into-the-vernacular/>.

Bretkūno Biblija (1579–1590)

Visą Bibliją į lietuvių kalbą 1579–1590 m. pirmą kartą išvertė buvęs Karaliaučiaus ir Vitenbergo universitetų studentas, Labguvos klebonas, o vėliau Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigas Jonas Bretkūnas. Prie Biblijos jis dirbo intensyviais kelių mėnesių intervalais su ilgomis pertraukomis, kurių metu rašė ir rengė spaudai Postilę, vertė į lietuvių kalbą ir rengė spaudai giesmes ir kt. Užbaigęs Postilę, Bretkūnas prašė Prūsijos kunigaikščio Jurgio Frydricho sukviesti lietuviškai mokančių kunigų konferenciją, kad šie pateiktų savo pastabas ir pagal jas būtų galima suredaguoti būsimą leidinį. Kaip nurodo svarbiausias Bretkūno veiklos ir gyvenimo tyrėjas Viktoras Falkenhahnas, Bretkūnas lengvai sutikdavo su jam duotais siūlymais bei pastabomis: Bretkūno Postilė, teigiamai susirinkusių kunigų įvertinta, buvo išspausdinta Karaliaučiuje 1591 m. Išleidęs Postilę, Bretkūnas dar metus redagavo 1590 m. baigtą versti Šventąjį Raštą ir laišku kreipėsi į kunigaikštį, prašydamas surengti analogišką konferenciją Biblijos vertimui aptarti ir aprobuoti. Ragainėje vykusioje konferencijoje dalyvavo Simonas Vaišnoras, Jonas Gedkantas, Jurgis Musa, Frydrichas Masalskis. Tačiau susirinkusiems kunigams nepavyko rasti atitikmenų daugybei Biblijos sąvokų, kurios jiems tiesiog nebuvo žinomos, vertimo redaktoriai neturėjo šiai užduočiai tinkamo pasirengimo. Falkenhahnas atkreipė dėmesį, kad skaityti ir koreguoti Postilės kalbą buvo lengviau, nes ji parašyta šnekamąja lietuvių kalba, visų vartota per pamaldas; tačiau Biblijos korektoriais paskirti kunigai buvo nepajėgūs sukurti daugybės lietuviškų žodžių, kurių jų leksikone nebuvo ir negalėjo būti. Jiems buvo žinomi lotyniški, geriausiu atveju – lenkiški Biblijos terminai, todėl buvo per sunku rasti sprendimus, dėl kurių stropus ir puikiai išsilavinęs Bretkūnas lauzė galvą daugybę metų⁵⁴. Konferencijos dalyviai, pritariant ir pačiam Bretkūnui, nusprendė į korektorių gretas įtraukti hebrajų kalbos specialistą. Nors atsiliepimai apie Bretkūno darbą buvo itin teigiami, sprendimas dėl Biblijos spausdinimo nebuvo priimtas.

Daugelį metų Bretkūnas susirašinėjo su kunigaikščio kanceliarija, netekęs vilties netgi prašė gražinti patikrintąją rankraščio dalį ir žadėjo ieškoti kitų

⁵⁴ Viktor Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens*, Königsberg und Berlin: Ost-Europa, 1941, p. 114–115.

mecenatų. Konsistorija ir kunigaikščio patarėjai priėmė Bretkūnui palankius sprendimus, tačiau Biblija nebuvo perduota spaudai. Falkenhahno nuomone, rūmuose tiesiog nebuvo žmogaus, kuris nuosekliai rūpintųsi lietuviškos Biblijos reikalu⁵⁵.

Bretkūno Biblija taip ir nebuvo išspausdinta, neturime jos pratarmės, – kaip tik pratarmėje paprastai aptariamos vertimo rengimo sąlygos, nurodoma, kam vertimas skiriamas, kokiais remtasi šaltiniais ir duodama žinių apie vertimo metodą. Taigi, tiesioginių žinių apie paties Bretkūno požiūrį į Biblijos kalbą nėra. Apie jo vertimo filosofiją galime svarstyti remdamiesi tik netiesioginiais duomenimis: Ragainėje vykusios kunigų konferencijos išvadomis, Bretkūno laiškais ir kalbine vertimo analize.

Buvusiam Vitenbergo universiteto studentui vertimo šaltiniu rinktis Liuterio Bibliją buvo savaime suprantamas dalykas, – Bretkūno studijų metu Vitenbergas buvo liuteronų traukos centras, ten tuo metu dėstė pats Filipas Melanchtonas. Kol kas lieka neatsakyta į klausimą, kiek Bretkūnui buvo svarbi ištikimybė Šventojo Rašto originalo kalboms ir kiek jis kliovėsi Liuterio versija. Friedrichas Scholzas Bretkūno resp. Rėzos psalmyno leidimo pratarmėje atkreipė dėmesį į kunigaikščio Jurgio Frydricho sudarytos kunigų komisijos išvadą:

[...] būtų labai kenksminga, jei toks Šventojo Rašto vertimas nesutaptų su šaltiniais ir įpainiotų netikrą reikšmę bei supratimą, prieštaraujantį Dievo žodžiui.⁵⁶

Vadinasi, nei Bretkūnas, nei susirinkusieji kunigai nesitenkino lyginimu vien su Liuterio tekstu, o pagal protestantišką sąžinę siekė, kad vertimai atitiktų originalus. Scholzas kelia mintį, jog Bretkūnas būtų radęs sprendimą ir gavęs korektorių pritarimą, jei nebūtų reikalavęs vertimą palyginti su hebrajiškais šaltiniais ir nekėlęs klausimo apie atitikimą *sensus scripturae*:

Visų pirma jam rūpėjo mokslinis tikslumas, netgi jei dėl to būtų priverstas prieštarauti Liuteriui ir jo Biblijos vertimui. Veikiausiai jis nesuvokė, kokių pasekmių šis

⁵⁵ *Ibid.*, p. 116–120.

⁵⁶ „es wäre aber [...] sehr schedlich, wo solche Version der Heiligen Schrift nicht mit den fontibus einstimmet Vnd man frombte [„fremde“] sinn Vnd Verstandt auch wider Gottes wortt darein menget“. Cituojama iš: *ibid.*, p. 116–117.

siekis gali turėti jo vertimo spausdinimui. Bet kuriuo atveju, mokslinis tikslumas, dėl kurio jis kaip tikintis protestantų krikščionis ir dvasininkas jautėsi atsakingas prieš Dievą, jam buvo svarbesnis.⁵⁷

Bretkūno Biblijos rankraštis yra daugiasluoksnis, taisytas ne tik paties vertėjo, bet ir korektorių bei vėlesnių skaitytojų. Istorinius šaltinius, susijusius su Bretkūno veikla ir Biblijos vertimu, aprašė ir daugelį Biblijos rankraščio korektorių identifikavo Falkenhahnas. Bretkūno Naujojo Testamento vertimo šaltinius, naudotus komentarus ir santykį su lietuviško Šventojo Rašto tekstų tradicija ištyrė ir išsamiai aprašė Jochenas Range⁵⁸. Range nustatė, kad Naująjį Testamentą Bretkūnas išvertė iš Liuterio Biblijos, veikiausiai naudojo 1546 m. leidimą, taip pat galėjo turėti ir kurį nors kitą leidimą. Luko evangelija, kaip Bretkūno ranka užrašyta jos rankraščio pabaigoje, išversta iš lotyniško šaltinio, artimo 1592 m. (antrajam) Vulgatos leidimui, dar vadinamam *Vulgata Sixto-Clementina*. Versdamas Luko evangeliją, kaip papildomu šaltiniu Bretkūnas rėmėsi Liuterio Biblija. Range rašo, kad išskirtinė Bretkūno vertimo ypatybė yra rėmimasis įvairiais šaltiniais⁵⁹, antai Vulgatos įtaka juntama ne tik Luko evangelijoje, bet ir kitose Naujojo Testamento vietose⁶⁰. Iš graikiško NT, Range's

⁵⁷ „Ihm ging es vor allem um wissenschaftliche Genauigkeit, auch wenn er sich damit mitunter in einen Gegensatz zu Luther und dessen Bibel-Übersetzung stellen mußte. Der Konsequenzen, die das für den Erfolg einer Drucklegung seiner Übersetzung haben konnte, war er sich wohl nicht bewußt. Auf jeden Fall war ihm diese wissenschaftliche Genauigkeit, zu der er sich als gläubiger protestantischer Christ und Geistlicher vor Gott verantwortlich fühlte, wichtiger.“ Friedrich Scholz (ed.), *Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters in die Litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau und Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rehsa, Pastor zu Königsberg i. Pr., nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst der Übersetzung des Psalters in die deutsche Sprache von Martin Luther nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545*, unter Mitarbeit von Friedemann Kluge. Mit einer Einleitung versehen und herausgegeben von Friedrich Scholz, (*Biblia Slavica*), herausgegeben von Hans Rothe und Friedrich Scholz, unter Mitarbeit von Christian Hannick und Ludger Udolph, ser. VI: *Supplementum: Biblia Lithuanica*, leid. 2, t. 6, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002, p. XXX.

⁵⁸ Jochen Dieter Range, *Bausteine zur Bretke-Forschung. Kommentarband zur Bretke-Edition (NT)*, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1992, p. 277.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 109.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 103, 105, 183 f. f. 1998 m. Baltistikos institute Greifvaldo universitete surengtame seminare prof. Range buvo iškėlęs hipotezę, kad NT Bretkūnas pradėjo versti iš lotynų kalbos ir buvo parengęs *Versio evangelistarum* (iš Vulgatos buvusios išverstos sinoptinės

tyrimo duomenimis, Bretkūnas nevertė, tačiau kai kuriose vertimo vietose į jį atsižvelgė. Pateikęs išsamų lyginimą, Range taip pat parodė, koks atidus Bretkūnas buvo vertimo į lietuvių kalbą tradicijai: daugelį Naujojo Testamento fragmentų jis nieko nekeisdamas arba su minimaliomis korektūromis perėmė iš Baltramiejaus Vilento *Evangelijų ir Epistolų*⁶¹. Tiek versdamas, tiek taisydamas savo vertimą, Bretkūnas rėmėsi daugybe komentarų, vertimo paraštėse kai kur paliko nuorodų į juos. Range papildė anksčiau Bezenbergerio⁶² sudarytą Bretkūno naudotų komentarų sąrašą⁶³.

Bretkūno Biblijos rankraštyje pateikta gausybė sinonimiškų vertimo variantų. Taisymai, atspindintys pastangas gludinti lietuviško vertimo išraišką, rodo rūpestį dėl lietuvių kalbos sklandumo ir aiškumo. Kita vertus, Bretkūnas jautė didžiulę atsakomybę už vertimo tikslumą, – tą rodo ir jo pageidavimas, kad vertimą peržiūrėtų hebrajų kalbos specialistas. Daugelyje vertimo vietų Bretkūnas pažodžiui perteikė vokiškas Liuterio Biblijos konstrukcijas (pvz., šalutinius sakinius vietoj gr. originalo dalyvinių konstrukcijų, pagalbinius veiksmažodžius), o kartais, siekdamas atspindėti skirtingas originalo sintaktines konstrukcijas, galėjo kurti naujas, to meto lietuvių kalbai nebūdingas, gramatinės formas⁶⁴.

Bretkūno vertime daugelyje vietų pakartotos vokiškos gramatinės konstrukcijos arba idiomos, nukrypstančios nuo Biblijos originalo kalbų. Nors nėra nuoseklių tyrimų, iš apžvalginio lyginimo galima kelti mintį, kad Bretkūnas versdamas ieškojo kompromiso: paisė vertimo į lietuvių kalbą tradicijos ir kantriai ieškojo tinkamiausio lietuviško atitikmens; kita vertus, daugybė vertimo vietų, Liuterio vertime nutolstančių nuo Biblijos originalo kalbų, o Bretkūno lietuviškai perteiktų pažodžiui, rodo, kokia svarbi Bretkūnui buvo pažodinė ištikimybė šaltiniui.

evangelijos), o vėliau šį vertimą redagavo pagal Liuterio Bibliją; tik Luko evangelija likusi nesuredaguota. Ši hipotezė paaiškintų, kodėl Bretkūnui pavyko parengti NT vertimą per tokį trumpą laiką. (Už priminimą apie šį seminarą ir *Versio evangelistarum* hipotezę dėkoju Birutei Kabašinskaitei.)

⁶¹ Jochen Dieter Range, *op. cit.*, p. 118–122.

⁶² Adalbert Bezenberger, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund Litauischer Texte des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Robert Peppmüller, 1877, p. XVI.

⁶³ Jochen Dieter Range, *op. cit.*, p. 76–140.

⁶⁴ Plačiau apie tai žr. Gina Kavaliūnaitė, „Die statischen Lokalkasus bei Bretke und in anderen altlitauischen Texten“, in: *Acta Linguistica Lithuanica*, 2009, t. 61, p. 41–60.

Gdansko Biblija (1632)

Brastos Biblijos vertimas, dar nepasiekęs spaudos, jau buvo kritikuojamas ne tik katalikų, bet ir protestantiškos bendruomenės viduje – pirmasis su nukrypimais nuo originalo kalbų negalėjo susitaikyti Szymonas Budny. Jis ėmė rengti naują vertimą ir 1570 m. Nesvyžiuje išleido pirmąją Brastos Biblijos reviziją. Tačiau kalvinistų bendruomenės netenkino garsaus antitrinitoriaus versija, ir 1615 m. įvykusiame Oršos Sinode buvo nutarta, kad reikia išleisti pataisytą Brastos Bibliją: Brastos Biblija buvo kritikuojama dėl pernelyg laisvo vertimo, ją derėjo taisyti tose vietose, kur nutolstama nuo hebrajiško ir graikiško šaltinių⁶⁵. 1626 m. Mažosios Lenkijos ir Lietuvos bažnyčių suvažiavimas Orloje suformulavo pagrindinę naujos redakcijos nuostatą: nuo Brastos Biblijos negalima nutolti, jei tam nėra būtinybės. Naują redakciją rengė kunigas Danielius Mikołajewskis. Įvairių nuomonių pareikšta dėl to, kas jam padėjo: Szeruda mini Janą ir S. T. Turnowskius⁶⁶, Kossowska kaip tikėtinus pagalbininkus nurodo čekų brolių senjorą Paliurą ir Tomaszą Węgierski⁶⁷. Nekyla abejonių tik dėl Mikołajewskio įnašo – jis atliko pagrindinį darbą. Nors planuota rengti pataisytą Brastos Biblijos redakciją, iš tiesų buvo išleistas naujas vertimas, kurį parengė Danielius Mikołajewskis⁶⁸. 1626 m. užbaigtą ir suredaguotą tekstą jis įteikė Belžicos sinodui⁶⁹, o 1629 m. birželio 29 d. darbą priėmė Vilniaus Sinodo delegatai tikėdami, kad tai yra šiek tiek pakoreguota Brastos Biblija, nors patys sinodalai vertimo nebuvo matę⁷⁰. Po metų, Mikołajewskiui atidžiai prižiūrint, Biblija buvo pradėta spausdinti ir 1632 m. pasiekė skaitytojus. Gdansko Biblijos pratarmėje pabrėžiama, kad šis leidinys yra tiesioginis Radvilų Biblijos įpėdinis: taip pat, kaip Radvilų Biblijoje, čia įdėtos dedikacijos Mikalojui Radvilai ir Radvilos laiškas Žygimantui Augustui, dedikacija Kristupui Radvilai ir naujai išrinktam karaliui Vladislovui IV; be to, Gdansko Biblijoje dar pridėtas dedikacinis laiškas Kristupui Radvilai

⁶⁵ Maria Sipayłówna, „W sprawie genezy Biblii Gdańskiej“, in: *Reformacja w Polsce*, 1934, Nr. 6, p. 146. (Straipsnyje, remiantis daugiausia XVI a. pirmosios pusės Lietuvos LERSP duomenimis, aprašoma Gdansko Biblijos rengimo eiga.)

⁶⁶ Jan Szeruda, „300-lecie Biblii Polskiej“, in: *Głos Ewangelicki*, 1932, t. XIII, Nr. 17, p. 4–5.

⁶⁷ Maria Kossowska, *op. cit.*, p. 150–151.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 89–95.

⁶⁹ Jan Szeruda, *op. cit.*, p. 4–5.

⁷⁰ Maria Sipayłówna, *op. cit.*, p. 146–147.

nuo (Didžiosios Lenkijos) pastorių bei superintendentų. Dedicaciniame laiške karaliui Vladislovui rašoma, kad ši Gdanske leidžiama Biblija yra paprasčiausias Brastos Biblijos perspaudas, o net ne pataisyta jos versija:

Kadangi ši Šventojo Rašto knyga, kuri lenkų kalba prieš šešiasdešimt devynerius metus, Jūsų Karališkosios Didenybės nemarios atminties protėviui karaliui Žygimantui Augustui globojant, buvo išleista, džiugaus Jūsų Karališkosios Didenybės rinkimo metu dėl pirminių Brastos egzempliorių stokos turėjo būti pakartotinai išspausdinta; atrodė teisinga, kad ir dabar, atnaujintu pavidalu, ji žmonėms būtų pristatyta su dedikacija Karaliui.⁷¹

Vertimo tekstas ir naujo Biblijos leidimo skaitytojų reakcija rodo ką kita: pasak Davido Fricko⁷², pirmosios spaudai rengiamos knygos korektūros sukrėtė leidinio rėmėjus. Lietuvos delegatai provinciniame Sinode Glinianuose piktinosi, kad tekstas daugelyje vietų nutolsta nuo Brastos Biblijos ir reikalavo, kad likusioji spaudinio dalis būtų kuo atidžiausiai tikrinama⁷³. 1633 m. balandžio 4–28 d. Mažojoje Lenkijoje vykęs Sinodas netgi siūlė išleisti Brastos Bibliją iš naujo *in folio*, su ankstesnėmis dedikacijomis Mikalojui Radvilai ir Žygimantui Augustui. Vėliau, 1634 m. spalio 9 d. Sinode buvo reikalaujama perleisti Gdansko Bibliją pataisius tas vietas, kur tekstą sunku suprasti dėl dažnai vartojamų sudėtingų žodžių⁷⁴.

Gdansko Biblijos istorijos ir kalbos tyrėjai pabrėžia, kad ši knyga nebuvo naujas Brastos Biblijos leidimas – tai buvo naujas, tikslus, pažodinis vertimas. Jos vertėjas Danielius Mikołajewskis priklausė kalvinistų ir čekų brolių

⁷¹ „Poniewasz tá Pism Świętych Księgá, która w Polskim języku przed sześciądzieśiąt y dziewięćią lat pod Imieniem nieśmiertelney pámięci Przodká W. K. M. Krolá Zygmuntá Augustá ná świát była wyszlá, właśnie pod czas szczęśliwey W. K. M. Elekciey drugi raz dla niedostatku pierwszych Brzeskich Exemplarzow, z druku wynisć miálá; Zdáło się byđz rzecą słuszną; áby y teraz, w tey nowey száćie, pod Imieniem Krolewskim ludziom prezentowána była“ (*Biblia Gdańska*, Przedmówa, 1632, p. III).

⁷² David A. Frick, *op. cit.*, p. 238.

⁷³ Kai kurie GdB kritikai, reikšdami nepasitenkinimą ir stengdamiesi sureikšminti savo argumentus, cituoja Mt 4,1 įsivėlusią apmaudžią korektūros klaidą, kur vietoje *od Dyabła* išspausdinta *do Dyabła*: „TEdy IEzus záwiedźiony jest ná puszczą od Duchá / áby był kuszony do Dyabła“ (Maria Kossowska, *op. cit.*, p. III; David A. Frick, *op. cit.*, p. 242).

⁷⁴ Maria Sipayłówna, *op. cit.*, p. 149, 150.

hebrajų bei klasikinių kalbų specialistų būreliui⁷⁵ ir galėjo parengti vertimą iš Šventojo Rašto leidimų graikų ir hebrajų kalbomis. Jano Szerudos pateiktoje Mikołajewskio laiško Gdansko Biblijos spaustuvininkui Andrzejui Hünefeldui ištraukoje rašoma, kad nieko, kas pakenktų Brastos Biblijos tekstui, Mikołajewskis nedarė, o laikydamasis Šventojo originalo teksto pirmenybės ir siekdamas jį suprasti, naudojosi daugeliu svarbių leidimų ir vertimų į kitas kalbas, būtent, Liuterio Biblijos vertimu, Kralicos Biblijos leidimu, Vulgata, Junijaus ir Pagninio vertimais į lotynų kalbą⁷⁶. Vertimų gretinimas rodo, kad Gdansko Biblija yra labai artima originalams, joje pagal kalvinistinių vertimų reikalavimus kiekvienas žodis, kurį teko įterpti dėl originalo ir vertimo kalbų struktūrų skirtumų, pažymėtas skliaustuose.

Nors sutikta priešiška, ilgainiui Gdansko Biblija buvo pripažinta Lenkijos protestantų ir tapo privaloma visose protestantiškose bažnyčiose. Antrasis jos leidimas pasirodė jau 1660 m. Amsterdame, vėliau jų buvo išleista daugiau nei dvidešimt. Dar ir dabar Lenkijos protestantiškose bažnyčiose Gdansko Biblija yra laikoma autoritetingu vertimu.

Chylinskio Biblija (1660)

Antrąjį visos Biblijos vertimą į lietuvių kalbą parengė evangelikas reformatas, antrosios protestantų judėjimo bangos atstovas Samuelis Boguslavas Chylinskis praėjus šiek tiek daugiau nei 50 metų po nesėkmingų bandymų išspausdinti Bretkūno Biblijos rankraštį.

Įpusėjęs teologijos studijas Franekerio akademijoje Nyderlanduose, bet pristigęs lėšų jas tęsti, Chylinskis išvyko į Londoną ir Oksfordą, kur, remiamas Oksfordo universiteto profesorių (prof. Johno Wilkinsono, prof. Johno Walliso) ir garsiausių to metų mokslininkų (Roberto Boyle'o) bei visuomenės veikėjų (Samuelio Hartlibo), iš olandų kalbos į lietuvių išvertė visą Senąjį ir Naująjį Testamentus. Nors rėmėjų pastangomis Biblijai spausdinti buvo išrūpinta net paties karaliaus Karolio II parama, netikėtai Angliją atvykus oficialiam LDK evangelikų reformatų sinodo delegatui Janui Krainskiui ir perėmus

⁷⁵ Rajmund Pietkiewicz, *Reception of Christian Hebrew Studies in Renaissance Poland*, in: https://www.academia.edu/1999630/Reception_of_Christian_Hebrew_Studies_in_Renaissance_Poland, p. 5.

⁷⁶ Jan Szeruda, *op. cit.*, p. 4–5.

vadovavimą rinkliavoms, lietuviškos Biblijos spausdinimas buvo nutrauktas visam laikui. Ilgai buvo tikima spausdinimui prieštaravusiais Chylinskio vertimo korektoriais, konkrečių priekaištų Chylinskio vertimui nepareiškusių, bet paskelbusių išvadą, esą jo vertimas pilnas klaidų⁷⁷. Galima nebent spėlioti, kad klaidomis galėjo būti palaikyti Jano Borzymowskio ir Teodoro Skrodskio, LDK evangelikų reformatų sinodo paskirtų patikrinti Chylinskio vertimą, rasti nesutapimai su Brastos ar Bretkūno Biblija, arba kitu jų naudotu šaltiniu.

1659–1660 m. išspausdinta Senojo Testamento dalis siekė 40 psalmę, šiuo metu didžiausias egzempliorius apima ST knygas nuo Pradžios iki Jobo knygos 6 skyriaus. Neturima duomenų apie tai, kad Chylinskis būtų parengęs savo vertimui pratarbę – prasidėjus kliudymams išspausdinti vertimą, iki pratarbės rašymo veikiausiai ir nebuvo prieita. Britų bibliotekoje greta vienintelio išlikusio spausdinto Chylinskio ST fragmento⁷⁸ saugomas Chylinskio Naujojo Testamento vertimo rankraštis⁷⁹. Taigi, apie Chylinskio vertimo techniką ir jo naudotus vertimo šaltinius taip pat, kaip ir Bretkūno atveju, tegalim spręsti tik iš išlikusių Chylinskio Biblijos istoriją liudijančių dokumentų (Lietuvos evangelikų reformatų sinodų protokolų, Krainskio ataskaitos Sinodui apie jo veiklą Anglijoje), Oksforde išleistų knygelių apie Biblijos vertimo į lietuvių kalbą būtinumą (*An Account [...]*⁸⁰ ir *Ratio [...]*⁸¹) bei lietuviško Biblijos teksto lyginimo su vertimo šaltiniais.

Bibliją Chylinskis išvertė iš ligi šių laikų pačios svarbiausios Nyderlandų evangelikų reformatų Biblijos, vadinamosios *Statenbijbel*, arba Generalinių luomų Biblijos. Vertimo šaltinio pasirinkimas, atsižvelgiant į Chylinskio studijas Franekeryje, yra savaime suprantamas: būtent Franekeryje jis subrendo kaip asmenybė, ten susiformavo jo pažiūros į Biblijos vertimą. 1637 m. pirmą kartą išspausdintas, pagal 1618 m. Dordrechto sinodo nutarimą šešių vertėjų kolektyvo parengtas *Statenbijbel* vertimas Chylinskio studijų metu gyveno savo klestėjimo laikus: per porą metų po pirmojo leidimo nebeteko buvusios

⁷⁷ 1663-06-07 Vilniaus provincinio sinodo protokolas (LERSP), LMAVB RS F40-1136.

⁷⁸ Signatūra C 51.b.13.

⁷⁹ Signatūra MA 41301.

⁸⁰ Samuel Boguslaus Chylinski, *An Account of the Translation of the Bible into the Lithuanian Tongue [...]*, Oxford: Printed by Hen: Hall, Printer to the University, 1659.

⁸¹ Samuel Boguslaus Chylinski, *Ratio Institutae Translationis Bibliorum in Linguam Lithvanicam, in quam nunquam adhuc Scriptura sacra est versa, [...] Unà cum Testimonio & Judicio Almae Universitatis Oxoniensis Reverendissimorum Patrum...* [~1660].

reikšmės visi ankstesnieji olandiški Biblijos vertimai, nebebuvo rengiami jų pakartotiniai leidimai, nuo 1650 m. *Statenbijbel* buvo oficialiai skaitoma visoje Nyderlandų provincijose. Šis vertimas pripažintas tokiu patikimu, kad jį vertino netgi remonstrantai⁸², o ilgainiui – ir menonitai⁸³. *Statenbijbel* kūrimo darbas buvo gerai organizuotas: vertėjai nuolat rengė pasitarimus ir peržiūrėdavo vienas kito darbą, naudojosi turtinga biblioteka ir vertė laikydamiesi sinodo parengtų griežtų vertimo taisyklių: Dievo Žodis buvo laikomas įkvėptu ir laisvas vertimas buvo netoleruojamas – jei dėl kalbų struktūrų skirtumų tekdavo įterpti kokį nors žodį, jis turėjo būti pažymėtas skliaustuose; jei dėl kokių nors priežasčių buvo pateiktas laisvesnis vertimas, komentaruose privalėjo būti duodamas pažodinis ir atvirksčiai, – jei pažodinis vertimas buvo sunkiai suprantamas, jis taip pat turėjo būti aiškinamas pateikiant jo parafrazę komentare; greta kalbinių komentarų buvo pateikiami ir egzegetiniai bei nuorodos į paralelines vietas⁸⁴. Ši Biblija Chylinskiui buvo neabejotinas autoritetas, kuriuo jis sekė, perimdamas ir vertimo metodą.

Prieš pradėdamas spausdinti Senąjį Testamentą, Chylinskis Oksforde anglų ir lotynų kalbomis išleido jau minėtą nedidelės apimties leidinį apie Biblijos vertimo į lietuvių kalbą būtinumą (*An Account [...] ir lotyniškas variantas Ratio [...]*). Čia jis išdėstė savo požiūrį į Biblijos vertimą, pristatė į lietuvių kalbą išverstus protestantų parengtus tekstus, pareiškė ketinimą greta Šventojo Rašto išversti iš anglų kalbos Didįjį ir Mažąjį katekizmus bei garsiąsias *Olandų pastabas* (t. y. atskiru leidiniu išspausdintą *Statenbijbel* komentarų vertimą į anglų kalbą)⁸⁵ bei iš naujo lietuviškai sueiliuoti

⁸² Remonstrantai – evangelikų reformatų atšaka Nyderlanduose, susiformavusi XVII a., remonstrantų brolijos ištakos siekia XVI a., jų bažnyčia išaugo iš Nyderlandų erazminės Reformacijos. Pirmtakais laikomi Erazmas Roterdamietis, Anastasius Veluanus, Hubertas Duifhuis, Cornelis Cooltuynas ir kiti.

⁸³ Dr. F. G. M. Broeyer „Uitgaven van de Statenvertaling na 1637“, in: *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (onder redactie van A. W. G. Jaakke en E. W. Tuinstra), Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap, 1990, p. 31–58; F. Dijkema, „De doopsgezinden en de Staten-vertaling“, in: *De Statenvertaling 1637–1937*, Amsterdam: Ton Bolland, 1977, p. 86–91; A. J. Haentjens, „De remonstranten en de Statenvertaling“, in: *ibid.*, p. 84–85.

⁸⁴ C. C. de Bruin, *op. cit.*, p. 233–271.

⁸⁵ Theodore Haak, *The Dutch Annotations Upon the Whole Bible: Or, All the Holy Canonical Scriptures of the Old and New Testament, Together With, and According to Their Own Translation of All the Text: As Both the One and the Other Were Ordered and Appointed by*

psalmes. Leidinys buvo skirtas būsimiems Biblijos spausdinimo rėmėjams. Greta Biblijos spausdinimo programos Chylinskis čia paskelbė savo, kaip vertėjo, kvalifikacijas pagrindžiančius dokumentus – Oksfordo universiteto profesorių, dėstytojų ir kitų svarbių Anglijos veikėjų rekomendaciją ir Franekerio akademijos rektoriaus atsiliepimą apie jo studijas Nyderlanduose. Nors šiose knygelėse tiesiogiai nepasisakyta apie Biblijos vertimo techniką, aiškiai juntamas Generalinių luomų Biblijos autoritetas. Apie tai, kokia svarbi Chylinskiui buvo ištikimybė Dievo Žodžiui, liudija Krainskio ataskaitoje Vilniaus provinciniam Sinodui⁸⁶ cituota Chylinskio pastaba, kad vertimą tikrinę Sinodo korektoriai, nemokantys Rytų (t. y., hebrajų ir graikų) kalbų, tėra akli spalvų žinovai ir yra nepajėgūs priimti sprendimo dėl Chylinskio vertimo kokybės. Chylinskio Naujojo Testamento rankraščio pabaigoje yra hebrajiškų įrašų, tad šią kalbą jis mokėjo ir bent sunkesnėse vietose rėmėsi Senojo Testamento originalu. Hebrajišką tekstą jis veikiausiai skaitė iš Briano Waltono *Biblia Polyglotta*⁸⁷, kurį minėjo tarp NT rankraštyje esančių pastabų.

Chylinskis Bibliją išvertė savotiškoje tremtyje, gyveno ir dirbo svetimame krašte būdamas vienas, neturėdamas su kuo pasitarti ar pasiremti ankstesniais lietuviškais vertimų į lietuvių kalbą fragmentais ar žodynais (Sirvydo žodyno įtakos nematyti), galų gale jo aplinkoje nebuvo lietuviškai kalbančių žmonių. Lietuviški spaudiniai nebuvo prieinami, tačiau savo darbe jis naudojosi įvairia pagalbine literatūra kitomis kalbomis. Ją jis yra nurodęs Naujojo Testamento rankraščio pabaigoje. Tai visų pirma Briano Waltono *Biblia Polyglotta* ir daugybė Senojo bei Naujojo Testamento komentarų anglų bei lotynų kalbomis⁸⁸.

the Synod of Dort, 1618. and Published by Authority, 1657. Now Faithfully Communicated to the Use of Great Britain, in English [...]. By Theodore Haak Esq., London: Printed by Henry Hills, for John Rotwell, Joshua Kirton, and Richard Tomlins, 1657.

⁸⁶ Jano Krzysztofo Krainskio ataskaita apie jo, kaip Sinodo pasiuntinio, veiklą Evangelikų reformatų Sinodui. Originalas LMAVB RS F40 b. 586, dok. 124, f. 230–235. Perrašas skelbtas: Ingė Lukšaitė, „Lietuviškos S. B. Chilinskio Biblijos spausdinimo aplinkybės“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, 1971, ser. A, t. 1 (35), p. 87–109. Faksimilė ir vertimas publikuoti: Gina Kavaliūnaitė, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. III tomas. Chylinskio Biblijos istorijos šaltiniai = Biblia Lithuanica Samueli Boguslai Chylinski. Tomus III. Fontes ad Historiam Samueli Boguslai Chylinski Bibliae Lithuanicae Illustrandam*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015, p. 169–191 ir 449–453.

⁸⁷ Brianus Waltonus, *Biblia Sacra Polyglotta [...]*, Londini: Thomas Roycroft, MDCLIV–MDCLVII.

⁸⁸ Naudotų komentarų sąrašą pagal Chylinskio sutrumpintas nuorodas parengė Franciszekas Kolbuszewskis ir Irena Zawadzka (žr.: Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski, *Biblia litewska*

Chylinskio vertime labai ryški Generalinių luomų Biblijos įtaka, jo vertimo kalboje perimta nemažai *Statenbijbel* pavartotų hebraizmų ar helénizmų, vietomis perimtos ir olandiškos konstrukcijos (pvz., atskira leksema išversti pagalbiniai veiksmažodžiai), labai tiksliai išversti prieš kiekvieną Biblijos knygą *Statenbijbel* esantys turiniai. Chylinskio Biblijos kalboje gausu iš lenkų kalbos perimtų konstrukcijų, tačiau lyginimas su Gdansko ir Brastos Biblijomis parodė, kad lenkiškos kilmės sintagmos nėra pakartotos iš spausdintų lenkiškų Biblijų, o buvo Chylinskio lietuvių kalbos sistemos dalis⁸⁹.

ANALIZUOJAMŲ VERTIMŲ FRAGMENTŲ LYGINIMAS

Analizuojamų vertimų strategiją iliustruoja pavyzdžiai, iš kurių matyti, kaip buvo verčiami specifiniai originalo sintaksiniai junginiai bei frazeologizmai, kuriuos galima interpretuoti skirtingai. Pažodinio vertimo principo laikęsi evangelikai reformatai siekė išsaugoti hebrajiško ir graikiško originalo konstrukcijas, jei tai leido vertimo kalbos struktūrai; laisvo vertimo šalininkai vengė pažodinio idiomų perteikimo, stengėsi nekartoti gramatinę funkciją atliekančių leksinių vienetų, o gramatinę reikšmę perteikė savo kalbos išraiškos priemonėmis. Lyginami pavyzdžiai atrinkti pagal originalo kalbos ypatumus, pvz., frazeologiniai junginiai (juos galima išversti pažodžiui arba reikšmę perteikti laisvai parafrazuojant), vietos, kur koks nors originalo kalbos leksinis vienetas atsižvelgiant į kontekstą turi arba leksinę, arba gramatinę reikšmę ir pan. Lyginami Brastos, Gdansko, Bretkūno ir Chylinskio Biblijų vertimai, taip pat į pavyzdžių lentelę įtraukiami Liuterio bei Generalinių luomų Biblijos vertimai, Vulgata bei atitinkamos vietos tekstas originalo kalba. Hebrajiški ir graikiški tekstai cituojami iš internetinės publikacijos su interlinijiniu vertimu

Chylińskiogo. Nowy Testament 2, Tekst, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958, p. 412), sąrašo patikslinimas Kolbuszewskio *Miscellania* (S. F. Kolbuszewski, „Miscellanea. Notes sur quelques imprimés vieux-lituanien“, in: *Acta Baltico-Slavica*, 1987, t. 18, p. 25–29).

⁸⁹ Žr. Gina Kavaliūnaitė, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Naujojo Testamento vertimo santykis su originalais*, daktaro disertacija, Vilnius, 2003. Gina Kavaliūnaitė (par.), *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas*, t. I: *Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės = Vetus Testamentum Lithuanicâ Lingvâ donatum a Samuele Boguslao Chylinski. Unâ cum texto belgico*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

į anglų kalbą⁹⁰. Septuagintos duomenys į lyginimą netraukiami, nes ji kaip vertimo šaltinis daugiausia buvo naudojama tik Rytų krikščionių bažnyčiose, jos įtaka vertimams į Vakarų Europos kalbas reikėsi tik per graikišką Naująjį Testamentą (citatosė iš ST ir pan.).

Senasis Testamentas

1. Prielinksnio funkciją atliekančios konstrukcijos su žodžiu *pānîm* „veidas“

Hebrajų kalboje dažnai vartojami prielinksnio funkciją atliekantys junginiai su žodžiu *pānîm* „veidas“: ‘*al-pānê* „ant, virš“, *lipnê* „prieš“, *mippānê* „nuo ko nors, iš kieno nors akivaizdos“⁹¹. Tose vietose, kur hebr. *pānîm* vartojamas savo pagrindine reikšme „veidas“, vertimuose į kitas kalbas taip pat randame atitikmenį, reiškiantį „veidas“, pvz., Iš 3,6:

Iš 3,6	
BB	Bei Moseschus ušdenge sawa <i>Weidq</i> . Nesa bijoiosi Diewą įšwelgti
LB	Und Mose verhüllte sein <i>Angesicht</i> ; denn er fürchtete sich Gott anzuschauen
BraB	Tedy Mojżesz zasłonił <i>oblicze</i> swe nie śmiejąc poyzreć ku Bogu
ChB	ó Mayżeszus paslepe <i>weydq</i> sawo, bijojos nes weyzdet and Diewo
StB	Ende Moses verberghde sijn <i>aengesichte</i> , want hy vreesde Godt aen te sien
GdB	i zákrył Mojżesz <i>oblicze</i> swe, bo się bał pátzrząc na Boga
V	abscondit Moses <i>faciem</i> suam non enim audebat aspicere contra Deum
BHS	wayyastêr mōšê <i>pānāw</i> kî yārê’ mēhabbît ’el-hā’ēlōhîm

Ad sensum principu parengtuose vertimuose sudėtiniai hebrajų kalbos prielinksniai su *pānîm* verčiami tik prielinksniais, nes originalo kalboje minėtosios konstrukcijos atlieka gramatinę funkciją ir leksinės reikšmės neturi. Tačiau pažodiniuose vertimuose sudėtinė konstrukcijos dalis *pānîm* „veidas“ neretai paliekama ir verčiama atskiru žodžiu „veidas“, pvz., Iš 2,15:

⁹⁰ http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm ir http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Greek_Index.htm.

⁹¹ Francis Brown, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. Based on the Lexicon of William Gesenius*, Boston and New York: Houghton Mifflin, 1906, p. 818–819.

Iš 2, 15	
BB	Bei tatau ischtirra Pharaonas ⁹² , ir <ghis> ⁹³ tikoia Moseschus, ieib ghī nušawintų. A Moseschus <i>ischbega delei Pharaono</i> ⁹⁴ , ir laikesi Szemeie Midian, ir giwena pas nekuri Schullinį
LB	Und es kam vor Pharao; der trachtete nach Mose, daß er ihn erwürgte. Aber Mose <i>floh vor Pharao</i> und blieb im Lande Midian und wohnte bei einem Brunnen
BraB	Co usłyszawszy Farao, chciał go dać strącić, Ale <i>Mojżesz uciekł przed Faraonem</i> y mieszkał w ziemi Madyan, A gdy nąd studnią siedział
ChB	Kad ižgirdo Farao tą dayktą, tada jeszkojo Mayžeszaus užmuszt, net Mayžeszus iszbego nog <i>weyda</i> Faraona, ir giweno žiamey Midian, ir sedejo pas wādenies szulni
StB	Als nu Pharao dese sake hoorde, so socht hy Mose te dooden; doch Mose vlood voor Pharaos <i>aengesichte</i> , ende woonde in den lande Midian, ende hy satt by eenen waterput
GdB	Ustyszał tedy Fárao tę rzecz, y szukał zabić Mojżeszá: Lecz uciekł Mojżesz od <i>twarzy Fáraonowej</i> , y mieszkał w ziemi Madiáńskiej; á przyszedzsy tám siedział u studine
V	audivitque Pharao sermonem hunc et quaerebat occidere Mosen qui fugiens <i>de conspectu eius moratus est in terra Madian et sedit iuxta puteum</i>
BHS	wayyišma' par'ô 'et-haddābār hazzê wayyəbaqqēš lahārōg 'et-mōšê wayyibraḥ mōšê <i>mippānê</i> par'ô wayyēšeb b'ereš midyān wayyēšeb 'al-habbə'ēr

Šiame pavyzdyje Liuteris hebrajišką leksiką laisvai interpretavo net keliose vietose: vok. *es kam vor* „[tai] pasiekė (faraoną)“ vietoj hebr. *wayyišma'* „(faraonas) išgirdo“, vok. *erwürgen* „pasmaugti“ vietoj hebr. *lahārōg* „užmušti“, šalutinis sakinyš *der trachtete nach Mose, daß er ihn erwürgte* vietoj hebr. konstrukcijos su bendratimi. Bretkūnas nuosekliai laikėsi Liuterio versijos, jis išvertė netgi nežymimąjį artikelį vok. *ein: ir giwena pas nekuri Schullinį. Statenbijbel*, Chylinskio ir Gdansko Biblijos bei Jeronimo vertimas šiose vietose tiksliai perteikia hebr. originalą. Pažodiniuose vertimuose hebr. *mippānê* išverstas žodžiu *veidas*, o Liuterio, Bretkūno ir Brastos ir vertimuose ši vieta perteikta prielinksnine konstrukcija.

Lygiai toks pat pasiskirstymas pastebimas Job 1, 12, kur hebrajiškame tekste vartojama *mē'im pānê* „nuo, nuo (kieno nors) veido“:

⁹² Corr. e *Pharao*.

⁹³ Dell.

⁹⁴ Corr. e *Pharao*.

Job 1, 12	
BB	PONAS biloia Sathanui, Schitai, wis ką ghis tur, testow tawa rankoie, <i>tiktai io paties <nesiek></i> ⁹⁵ . Tada ischeja Sathanas <i>nog PONO</i>
LB	Der HERR sprach zum Satan: Siehe, alles, was er hat, sei in deiner Hand; <i>nur an ihn selbst lege deine Hand nicht</i> . Da ging der Satan aus <i>von dem HERRN</i>
BraB	A tak Pan rzekł do Szataná: Oto dawam pod moc twoię majętność iego, <i>iedno się thylko ná samego nie targaj</i> . I odszedł Szátan <i>od Pana</i>
ChB	Ó WIESZpats tare Szetonop: Sztey, wis tey ką tury, t'est rąkoy tawo: <i>tyktey neisztiesk and jo rąkos tawo</i> : ir iszejo Szetonas <i>nog weyda WIESZpaties</i>
StB	Ende de HEERE seyde tot den satan: Siet, al wat hy heeft, zy in uwe hant; <i>alleen aen hem streck uwe hant niet uyt</i> . ende de satan gingh uyt van het <i>aengesichte des HEEREN</i>
GdB	Tedy rzekł PAN do Szataná: Oto wszystko co ma, jest w ręce twojej: <i>tylko nań nie ściągaj ręki twej</i> . Y odszedł Szatan <i>od oblicza PAńskiego</i>
V	dixit ergo Dominus ad Satan ecce universa quae habet in manu tua sunt <i>tantum in eum ne extendas manum tuam egressusque est Satan a facie Domini</i>
BHS	wayyōmer YHWH 'el-haššātān hinnē kōl 'āšer lô bəyādekā <i>raq 'ēlāw 'al-tišlah yādekā wayyēšē' haššātān mē'im pənē YHWH</i>

ChB, StB, GdB ir V hebr. *mē'im pənē* išversta *nuo veido Viešpaties* išsaugant žodį *veidas*, o BB, LB ir BraB leksema *veidas*, hebrajų kalboje atliekanti gramatinę, o ne leksinę funkciją, yra praleista.

Dar vienas pavyzdys su '*al-pənē* „virš, virš veido (paviršiaus)“ rodo, kad antrosios Reformacijos bangos pažodiniu metodu rengti vertimai rėmėsi ne mechaniniu leksinių vienetų perėmimu, bet buvo nuodugniai svarstomas kiekvienas atvejis. Pradžios knygos antrojoje eilutėje hebr. '*al-pənē* atskiru žodžiu išversta tik Vulgatoje. Leksema neišlaikyta nė viename iš pažodinių vertimų:

Pr 1, 2:

Pr 1,2	
BB	O šeme buwa pusta ir tuschczia, ir buwa tamsu <i>ant Gilijbes</i> , Bei Dwasse Diewo <i><lakste></i> ⁹⁶ ant Wandinio
LB	Und die Erde war wüst und leer, und es war finster <i>auf der Tiefe</i> ; und der Geist Gottes schwebte auf dem Wasser

⁹⁵ Sin. *nekrutink*.

⁹⁶ Sin. *laige*.

BraB	A Ziemiá byłą niekształtowna i prózna y były ciemności <i>nád</i> przepasćiami, A duch Boży <i>przenaszał</i> się <i>nád</i> wodámi
ChB	Ó Źiame buwo pusta ir tuszcza, ó tamsibe buwo <i>and prapulties</i> : ó Dwasia Diewo krutejo andd Wądeniu
StB	De Aerde nu was woest ende ledigh, ende duysternisse was <i>op den afgrondt</i> ; ende de Geest Godts sweefde op de Wateren
GdB	A ziemiá byłą niekształtowna y prózna, y ciemność byłą <i>nád</i> <i>przepasćią</i> , A Duch Boży <i>unaszał</i> się <i>nád</i> wodámi
V	terra autem erat inanis et vacua et tenebrae <i>super faciem abyssi</i> et spiritus Dei ferebatur super aquas
BHS	wəḥāāreṣ ḥāyətā tōhū wābōhū wəḥōšek ' <i>al-pənē</i> təhōm wərūaḥ 'ēlōhīm mərəḥpet ' <i>al-pənē hammayim</i>

Šioje vietoje žodžio *veidas* nevartojo nei vieno lyginamo vertimo autoriai, išskyrus Jeronimą. Kodėl? Atrodo keista, kad itin pažodiškai vertę StB vertėjai jį taip pat praleido. Atlikus nuodugnesnį lyginimą paaiškėjo, kad '*al-pənē* atitikmenį ol. *aangezicht* jie išlaikė tik tose vietose, kur ši konstrukcija vartojama drauge su gyvą asmenį žyminčiu vardažodžiu ar Dievo vardu: *prieš Dievo veidą, prieš Viešpaties veidą, prieš brolio Ezavo veidą, prieš Jokūbo veidą, prieš faraono veidą, prieš vergo veidą* (plg. Pr. 4, 14; 4, 16; 6, 11; 6, 13; 7, 1; 10, 9; 11, 28; 17, 18; 19, 13; 19, 27; 23, 4; 27, 7; 27, 20; 31, 35; 32, 16; 33, 14; 34, 10; 35, 1; 36, 6; 43, 33; 45, 5; 46, 28; 47, 6; 47, 7 ir t. t.). Jeigu konstrukcija vartojama su negyvus daiktus ar abstraktus, negalinčius turėti veido, žyminčiais vardažodžiais, leksema „veidas“ praleidžiama. Vadinasi, Generalinių luomų Biblijos vertimo pažodiškumas kiekvienu atveju buvo tvirtai motyvuotas. Jeronimas žodį „veidas“ veikiausiai perėmė iš *Vetus Latina* vertimų.

2. Konstrukcija su hebr. *bəyad* „per ranką“

Hebr. *yād* „ranka“ gali būti vartojamas panašiai specifiškai kaip hebr. *pānīm* „veidas“. Hebr. *bəyad* „per ranką“ funkcionuoja kaip prielinksnis, žymintis veikėjo papildinį⁹⁷. Dėl to bent kiek laisviau vertę vertėjai žodį „ranka“ praleido, jis išlaikytas tik Generalinių luomų Biblijoje ir pagal ją parengtame Chylinskio vertime, hebr. *yād* „ranka“ praleistas net Gdansko Biblijoje:

⁹⁷ Francis Brown, *op. cit.*, p. 391.

BB	Tada tur Aaronas sawa abi ranki ant io galvos ušdeti, ir ischpašinoti ⁹⁸ ant io <i>wissą</i> Nussideghimą waikų Israel, ir <i>wissus</i> ių peršengimus, <i>wissosu</i> iu Griekosu, ir tur ios Awinui ant Galvos padeti, ir ghį per Wirą, kursai <i>po akim ira</i> , ing Pustinę paleisti
LB	Da soll Aaron seine beiden Hände auf sein Haupt legen und bekennen auf ihn <i>alle</i> Missetat der Kinder Israel und <i>alle</i> ihre Übertretung in <i>allen</i> ihren Sünden, und soll sie dem Bock auf das Haupt legen und ihn durch einen Mann, <i>der bereit ist</i> , in die Wüste laufen lassen
BraB	A włożywszy Aaron ręce swe ná głowę Kozła żywego, wyznawac będzie nád niem <i>wszystki</i> złości, przestępstwa y grzechy synów Izraelskich. A włoży ie ná głowę Kozła onego, á wypuści gi na puszcza przez człowieka <i>na to obranego</i>
ChB	Ir uždes Aaron abi rąki fawo and galvos giwoja ožo, ir išpažyns and jo <i>wifas</i> neteysibes wayku Izraelaus, ir <i>wifus</i> ju peržegimus, pagal <i>wifu</i> ju grieku: ir uždes jos and galvos oža, ir ifzwys ghi per rąką žmogaus kurfey ira gatawu giroń
StB	Ende Aron sal beyde sijne handen op het hooft des levendigen bocks leggen, ende sal daer op <i>alle</i> de ongerechtigheden der kinderen Israëls, ende <i>alle</i> hare overtredingen, na <i>alle</i> hare sonden, belijden; ende hy sal die op het hooft des bocks leggen, ende sal [hem] door de hant eens mans, die voor handen is, na de woestijn uyt laten
GdB	A włożywszy Aáron obie ręce swe ná głowę kozła żywego, wyznawac będzie nád nim <i>wszystkie</i> niepráwosci Synów Izraelskich, y <i>wszystkie</i> przestępstwa ich ze <i>wszystkimi</i> grzechami ich, á włoży je ná głowę kozła onego, i wypuści go przez człowieka <i>na to obranego</i> na puszcza
V	et posita utraque manu super caput eius confiteatur <i>omnes</i> iniquitates filiorum Israhel et universa delicta atque peccata eorum quae inprecans capiti eius emittet illum per hominem <i>paratum</i> in desertum
BHS	wəšāmak 'ahārōn 'et-šəttē yādāw 'al rōš haššā'ir haḥay wəhitwaddā 'ālāw 'et-kol-'awōnōt bənē yiśrā'ēl wə'et-kol-piš'ēhem wəkol-ḥaṭṭōtām wənātan 'ōtām 'al-rōš haššā'ir wəšillāḥ bəyad-'iš 'ittī hammidbārā

Svarbu atkreipti dėmesį, kad šioje vietoje Bretkūnas neperėmė Liuterio pavarotos frazės vok. *der bereit ist*, o išvertė *kursai po akim ira* – tokio sprendimo neskatinu nei hebrajiškas originalas, nei Vulgata; ar tai kokio nors kito šaltinio įtaka, dar reikėtų tirti.

⁹⁸ Corr. e *Ischpašinti*.

3. Hebrajiško originalo proklitikai

Hebrajų kalbai būdingas ypatingas vienaarūšių žodžių ar sakinių sujungimo būdas, kai prieš vienaarūšius segmentus kartojami įvardžiai ar jungtukai, nes hebrajų kalbos prielinksniai, jungtukai ir kvantifikatoriai fonetiškai prisišlieja prie pagrindinių žodžių ir dėl to negali valdyti ištisu frazių, o tik pavienius žodžius⁹⁹. Pažodiniu metodu išverstose Biblijose šis pakartojimas dažnai perimamas, o laisvesniuose vertimuose praleidžiamas arba kartojamas rečiau. Pvz., ankstesniame skyrelyje pateiktame pavyzdyje Kun 16, 21 įvardis *visas*, *wszystkie* pasikartoja Gdansko Biblijoje ir Chyliniskio Biblijoje (atitinkamai *Statenbijbel*), o Brastos Biblijoje jis pavartotas tik vieną kartą ir siejamas su visais sakinio daiktavardžiais; hebrajiškas šaltinis turėjo įtakos ir Liuterio *resp.* Bretkūno sakinio sujungimui.

Hebrajų kalbai būdingą prielinksnio pakartojimą prieš vienaarūšes sakinio dalis atspindi ir prielinksnio „tarp“ (hebr. *ben*) pakartojimas prieš vardažodžius, pvz., Pr 16, 5 eilutė:

Pr 16, 5	
BB	Tadda biloia Sarai Abramui. <i>Tu man ne darai tiesa</i> . Esch Tarnaite sawa taw priguldziau. O ¹⁰⁰ ana ¹⁰¹ regedama sawe nieschzen <sancze> ¹⁰² , mane paniekin prisz sawe. Ponas te buk Sudza <i>terp</i> manæs ir tawæs
LB	Da sprach Sarai zu Abram: <i>Du tust unrecht an mir</i> . Ich habe meine Magd dir in die Arme gegeben; nun sie aber sieht, daß sie schwanger geworden ist, muß ich gering sein in ihren Augen. Der HERR sei Richter <i>zwischen</i> mir und dir
BraB	Tedy rzekłá Sáráj do Abrámá: <i>Mam krzywdę od ciebie</i> . Jam tobie dąłá słuźebnicę swą w thowarzystwo: Ale oná widząc się być brzemienną, wzgąrdziłá mię sámá u siebie. Niechże to pan rozsądzi <i>miedzy</i> mną a <i>miedzy</i> tobą
ChB	Tare tada Sarai Abromop: <i>Kryuda mano ira and tawęs</i> , dawiau słuźebnikię mano priegłauptstyń tawo, dabar regi kad tapo nieszcza, tada esmi paniekinta akise jos: WIESZPATS tesudyja <i>terp</i> manęs, ir <i>terp</i> tawęs
StB	Doe seyde Sarai tot Abram; <i>Mijn onghelijck is op u</i> ; ick hebbe mijne dienstmaeght in uwe schoot ghegeven; nu sy siet, dat sy ontvanghen heeft, so ben ick veracht in haeren oghen: de HEERE richte <i>tusschen</i> my ende <i>tusschen</i> u!

⁹⁹ Wilhelm Gesenius-Emilie Kautsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, edited and enlarged by E. Kautsch, Mineola, New York: Dover Publications, inc., 1910, p. 297–305.

¹⁰⁰ Corr. e *Bet*.

¹⁰¹ Sin. *ghi*.

¹⁰² Dell.

GdB	I rzeklá Sáráj do Abráma: <i>Krzywdy mojej tyś winien; jamcí dała służebnicę moję ná łono twoje; ale ona, widząc że poczęła, wzgardziła mię w oczách swych; niech rozsądzi Pan między mną i między tobą</i>
V	dixitque Sarai ad Abram <i>inique agis contra me</i> ego dedi ancillam meam in sinum tuum quae videns quod conceperit despectui me habet iudicet Dominus <i>inter me et te</i>
BHS	Wattömer sáray 'el-'abrām <i>ħāmāsî 'ālēkā 'ānōkî nātattî šiphātî bāħēqekā wattēre' kî hārātā wā'ēqal bā'ēnēhā yišpōṭ YHWY bēnî ūbēnēkā</i>

Iš pateikto pavyzdžio matyti, kad hebrajiška parataksė pakartota pažodiniuose vertimuose ir Brastos Biblijoje. Tokia sintaksinė figūra suteikia tekstui ypatingo retorinio skambesio, matyt, tai ir lėmė šios gramatinės priemonės perėmimą Brastos Biblijoje. Liuteris cituojamoje vietoje prielinksni pavartojo tik vieną kartą, juo savo vertime sekė ir Bretkūnas.

Panašiai jungtukai kartojami ir Rut 3, 17. Aptariamoji hebrajų kalbos savybė lengvai atpažįstama Biblijos kalboje: būtent dėl Senojo Testamento originalo kalbos struktūros Šventajame Rašte taip dažnai kartojamas jungtukas *ir* (o).

4. Hebrajiškos metaforos ir frazeologija

Kai kurie pažodiniai hebrajų kalbos frazeologinių junginių ar įprastų hebrajiškų metaforų vertimai ilgainiui buvo perimti į nacionalines kalbas ir tapo dažnai ar visuotinai vartojami, pvz., *rasti malonę kieno nors akyse* (Rut 2, 2.10) ar *apgaubti ką savo sparnu* reikšme „apsaugoti“ (Rut 3, 9).

Hebr. metafora šālah yād ('el) „ištiesti virš ko nors ranką“, reiškianti „užsimoti prieš ką nors, pakelti ranką“, pavartota anksčiau pateiktame pavyzdyje – Job 1, 12 eilutėje (žr. p. 44). Ši vieta pažodžiui perteikta StB, ChB, GdB bei Liuterio vertime, tačiau Bretkūnas čia nesekė Liuteriu, neperėmė metaforos su žodžiu „ranka“, o išvertė laisvai: *io paties nesiek* (sin. *nekrutink*). Brastos Biblijos vertėjai taip pat laisvai perteikė šios frazės reikšmę, be to, čia laisvai skambia lenkų kalba perfrazuotas ir pirmasis šio sakinio segmentas *Oto dawam pod moc twoję majętność jego*, kuris gana pažodiškai perteiktas visuose likusiuose vertimuose.

Ankstesniame skyrelyje pateiktoje eilutėje Pr 16, 5 (žr. p. 45–46) verta atkreipti dėmesį į iš hebrajiško originalo per *Statenbijbel* į Chylinskio vertimą pažodžiui perimtą konstrukciją *Kryvda mano yra ant tavęs*. GdB ir BraB ši

vieta gana artima originalui: *Krzywdy mojej tyś winien* (GdB) ir *Mam krzywdę od ciebie* (BraB), o Liuterio vertimas nuo originalo gerokai nutolsta – *Du tust unrecht an mir* (LB), Bretkūnas Liuterio versiją išvertė pažodžiui: *Tu man ne darai tiesa* (BB).

Dar vienas įdomus frazeologinio junginio vertimo pavyzdys – Job 19, 20 eilutėje. Hebr. konstrukciją *wā'etmalləṭā bə'ôr šinnāy*, pažodžiui verčiant reiškiančią „ir pasprukau su savo dantų oda“, įvairūs vertėjai perteikė skirtingai:

Job 19, 20	
BB	Mana Kaulai <kaba> ¹⁰³ ant mana Ados ir Miesos <i>nei galiu mana Dantų ada apdenkti</i>
LB	Mein Gebein hanget an mir an Haut und Fleisch, <i>und ich kann meine Zähne mit der Haut nicht bedecken</i>
BraB	Kość moiá przyschłá do skóry y po ciálá mego, <i>tylkoż mi całé zostály wárgi przed zębámi memi</i>
KJV	My bone cleaveth to my skin and to my flesh, and <i>I am escaped with the skin of my teeth</i>
ChB	(vertimo fragmentas neišlikęs)
StB	Mijn gebeente kleeft aen mijne huydt ende aen mijn vleesch; <i>ende ick ben ont-komen met de huyd mijner tanden</i>
GdB	Do skory mojej, jáko do ciálá mego przyschłá kość mojá; <i>skorá tyłko zostátá około zębów mojch</i>
V	Pelli meae, consumptis carnibus, adhaesit os meum, <i>et derelicta sunt tantummodo labia circa dentes meos</i>
BHS	bə'ôrî ūbibəšārî dābəqā 'ašmî <i>wā'etmalləṭā bə'ôr šinnāy</i>

Tiek pažodiniuose, tiek laisvuose vertimuose į lietuvių ir lenkų kalbas liko nesuprantama, ką ši eilutė iš tiesų reiškia: lenk. *skóra tyłko została około zębów moich; tylkoż mi całé zostály wargi przed zębami memi* arba Bretkūno (*resp.* Liuterio vertimuose) *ir ne galu savo dantis uoda apdengti*. Ekumeniniame Antano Rubšio vertime ši vieta išversta laikantis principo *ad sensum*: *vien oda ir kaulai liko iš manęs, vos vos išsigelbėjau*. Verčiant pažodžiui būtų „ir išsigelbėjau su savo dantų oda“. Anglijoje, kur pažodinio vertimo technika įsigalėjo nuo Reformacijos laikų, pasakymas *I am escaped with the skin of my*

¹⁰³ Sin. kara.

teeth yra įprastas ir vartojamas net šnekamojoje kalboje, internete galima laisvai rasti tokių anglišku pasakymų: *I got through calculus class by the skin of my teeth; I got to the airport a few minutes late and missed the plane by the skin of my teeth* arba *England held on by the skin of their teeth to win 1–0*. Laisvai verčiant į lietuvių kalbą, galbūt tiksliau būtų *per plauką išsigelbėjau*, nes hebrajiškos metaforos „danties oda“ reikšmė lietuvių skaitytojui nėra suprantama. Jos esmę sudaro tai, kad išsivadavimo iš pavojaus momentu nuo pražūties teskyrė tik danties oda. O dantis, kaip žinoma, odos neturi.

Šalyse, kur yra stipri Biblijos skaitymo tradicija (iš esmės tai protestantiškos šalys, kuriose didelę reikšmę turėjo pažodiniai Biblijos vertimai), Biblijos idiomos ir pasakymai plinta ir tampa visuotinai suprantami greičiau nei kitur. Tokios pažodžiui išverstos frazeologinės konstrukcijos atveria dar vieną kultūrinę klodą, todėl jų vengti, juo labiau – smerkti jų vartojimą nėra pagrindo. Jos praplečia kalbos vartotojų suvokimo ribas, skatina aiškintis ir pažinti kalbos bei Šventojo Rašto istoriją.

Naujasis Testamentas

1. Gr. πρόσωπον „veidas“

Graikų kalbai, kuria buvo rašomas Naujojo Testamento tekstas, nemenką įtaką padarė hebrajų ir aramėjų kalbos – jas mokėjo daugelis žydų. Naujajame Testamente išlaikyti semitizmai – tai visų pirma Senojo Testamento citatos Naujajame Testamente arba hebrajiškos konstrukcijos, perimtos į to meto šnekamąją ir rašomąją graikų kalbą¹⁰⁴. Dar kartą grįžkime prie ankstesnio pavyzdžio su hebr. *pānîm* „veidas“, *‘al-pānê* „ant, virš“. Naujojo Testamento originale yra vietų, kur gr. πρόσωπον buvo verčiamas remiantis ta pačia strategija kaip Senajame Testamente hebr. *‘al-pānê* „ant, virš“. Palyginus vertimus matyti, kad net ir *ad sensum* parengtuose vertimuose gr. πρόσωπον linkstama versti atskira leksema, nes perimta į graikų kalbą ji jau nebebuvo siejama su gramatine funkcija, kurią ji atliko hebrajų kalboje, pvz.:

¹⁰⁴ Friedrich Blass, Albert Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, bearbeitet von Friedrich Rehkopf, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, p. 4–6.

Apd 2, 28	
BB	tu mane papildisi džiauksmu <i>po tawo <akim></i> ¹⁰⁵
LB	du wirst mich erfüllen mit Freuden <i>vor deinem Angesicht</i>
BraB	á nápeñisz mię radošcią <i>z obliczem twoim</i>
ChB	prypildisi mane linxmibe <i>per weijda mano</i>
StB	Ghy sult my vervullen met verheughinge <i>door uwe aengesichte</i>
GdB	a napęñisz mię radošcią <i>przed obliczem twojem</i>
V	replebis me iucunditate <i>cum facie tua</i>
G	ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς, πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου

Panašiai išversta Apd 5, 41 ir daugelyje kitų vietų.

Tolesniame pavyzdyje, Lk 2, 31, gr. πρόσωπον „veidas“ pažodžiui išverstas į Vulgatą bei perteiktas pažodiniuose vertimuose – StB, GdB ir ChB. Liuteris, suvokdamas, kad ši leksema iš emės atlieka priešdėlio funkciją, ją praleido; Brastos Biblijos vertėjai ir Bretkūnas čia pasirinko metonimiją *przed oczyma*, taigi vertė laisviau:

Lk 2, 31	
BB	Kurį pagatawijej <i>pa akim</i> wissų łsmanių
LB	welchen du bereitest hast <i>vor allen Völkern</i>
BraB	Kthóres zgotował <i>przed oczyma</i> wszystkich narodów
ChB	Kuri pagatawijey po <i>weijdu</i> wisu giminiu
StB	Die Ghy bereyt hebt <i>voor het aengesichte</i> van alle de volckeren
GdB	Ktores zgotował <i>przed obliczem</i> wszystkich ludzi
V	quod parasti <i>ante faciem</i> omnium populorum
G	ὁ ἠτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων τῶν λαῶν

Įdomu, kodėl Bretkūnas šioje vietoje nesekė nei Liuteriu, nei graikišku originalu? Ar jis galėjo atsižvelgti į Brastos Bibliją? Veikiausiai ne, nes aukščiau cituotoje eilutėje Apd 2, 28 *po weidu* Bretkūnas ištaisė į *po akim*, nors leksema *veidas* išlaikyta ir Brastos, ir netgi Liuterio vertime. Be to, *po akim* Bretkūnas ir dažniau vartojo tose vietose, kur Liuteris buvo atsiskęs

¹⁰⁵ Corr. e *akim*; sin. *Weidu*.

vok. *Angesicht*, o Brastos Biblijoje kaip ir pažodiniuose vertimuose išlaikytas atitikmuo su leksema „veidas“ (žr. Apd 3, 13, Apd 3, 19 ir kt.). Vulgata tokios vartosenos taip pat neskaitino, tad šio junginio radimosi Bretkūno Biblijoje priežastis dar reiktų aiškintis ateityje.

Vietomis Bretkūno versija tiksliai sutampa su Liuterio:

Mt 11, 10	
BB	Schitai, esch siuncziu maną Anielą <i>pirm tawęs</i> , kursai tawą kielį pirm tawęs tur pataisyti
LB	Siehe, ich sende meinen Engel vor dir her, der deinen Weg vor dir bereiten soll
BraB	Oto ia posyłam posłá swego <i>przed oblicznością twoją</i> , który zgothuje drogę twoię przed tobą
ChB	Sztesy, siunciu Anjelą mano, <i>pirm weyda tawo</i> , kursey prygotawis kiela tawo <pirm tawęs> ¹⁰⁶
StB	Siet, ick sende mijnen Engel voor uw <i>aengesichte</i> , die uwen wegh bereyden sal voor u henen
GdB	Oto Ja posyłam Aniołá mego <i>przed obliczem twojem</i> , który zgotuje drogę twoję przed tobą
V	ecce ego mitto angelum meum <i>ante faciem tuam</i> qui praeparabit viam tuam ante te
G	ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ πρὸ σὸ π ο υ σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδὸν σου ἔμπροσθέν σου

Šioje eilutėje tiktai Liuterio, atitinkamai ir Bretkūno vertimuose praleistas žodis *veidas*, kuris į graikišką NT originalą pateko kaip pranašo žodžių citata.

Lygiai ta pati konstrukcija su analogiškais atitikmenimis lyginamuose vertimuose yra ir Mk 1, 2 bei Lk 7, 27.

2. *Accusativus cum infinitivo*

Graikiško originalo konstrukcijos *accusativus cum infinitivo* lietuvių kalboje skatino konstrukcijų *accusativus cum participio* vartojimą:

¹⁰⁶ Corr. e *prieß tawęs*.

Mk 14, 64	
BB	<Bet> ¹⁰⁷ anis wissi io prašude, <i>Kaip smerties wertas</i> ¹⁰⁸ butų
LB	Sie aber verdammten ihn alle, <i>daß er des Todes schuldig wäre</i>
BraB	A oni wszyscy skazali przeciw iemu, że jest winien śmierci
ChB	Ir apsudyjo ghi wissi <i>sant kaltu smerties</i>
StB	Ende sy alle veroordeelden hem, <i>des doots schuldigh te zijn</i>
GdB	A oni wszyscy osądzili go <i>winnym być śmierci</i>
V	Qui omnes condemnauerunt <i>eum esse reum mortis</i>
G	οἱ δὲ πάντες κατέκριναν αὐτὸν ἔνοχον εἶναι θανάτου

Graikų kalbos *accusativus cum infinitivo* lietuvių kalboje turi natūralų atitikmenį *accusativus cum participio* pavidalu, lenkų kalboje tokios konstrukcijos plinta dėl lotynų kalbos įtakos: anot Zenono Klemensiewicziaus, lenkų kalboje jos buvo dažniausiai vartojamos XVI a. antrojoje pusėje, kai lotynų kalbos įtaka buvo stipriausia¹⁰⁹. XVII a. olandiškuose tekste jų taip pat pasitaiko, tačiau olandų kalbos istorikai jas laiko svetimomis, rašytinėje kalboje vartotomis daugiausia dėl lotynų kalbos įtakos¹¹⁰. Vis dėlto Nyderlandų vertėjai stengėsi išsaugoti minėtąjį tik senuosiuose olandiškuose tekstuose vartotą junginį. Pateiktame pavyzdyje matyti, kad Chylinskis sekė olandišku ir graikišku pavyzdžiais, o Liuteris ir Brastos Biblijos vertėjai čia rinkosi šalutinį sakinį, įprastesnį to meto vokiečių kalbai. Šioje eilutėje atkreiptinas dėmesys į Bretkūno taisymą: galininką *vertą* jis pakeitė į vardininką *vertas*. Korektūra leidžia manyti, kad vedamas gyvosios kalbos jausmo Bretkūnas linko rinktis galininką su bendratimi, tačiau, siekdamas nenutolti nuo šaltinio, vis dėlto perėmė šalutinio sakinio modelį iš Liuterio – vietoj galininko įrašė vardininko formą. Šį keitimą veikiausiai paskatino Liuterio pavartotas kondicionalis vok. *wäre*.

Mt 16, 13 eilutėje graikiško originalo galininko su bendratimi konstrukcija olandiškame ir vokiškame vertimuose perteikta šalutiniais sakiniais, tačiau abiejose lenkiškose Biblijose pasitelktas tas pats raiškos būdas kaip originalo

¹⁰⁷ Sin. O.

¹⁰⁸ Corr. e *wertą*.

¹⁰⁹ Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, leid. IX, Warszawa: PWN, 2007, p. 314–315.

¹¹⁰ A. A. Weijnen, *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, Assen: Van Gorcum & co. N. V., Dr. H. J. Prakke & H. M. G. Prakke, 1971, p. 86–87.

kalboje. Įdomu pasekti vertėjų į lietuvių kalbą abejones dėl tinkamiausio sprendimo: graikiškas originalas, žinomas abiem vertėjams, ir natūrali lietuvių kalbos vartosena juos skatino rinktis *accusativus cum participio*, tačiau ištikimybė pasirinktam germaniškam vertimo šaltiniui vertė svarstyti kitokių atitikmenų galimybes. Tos dvejonės aiškiai matyti rankraščių taisymuose: Chylinskis pirmiausia veikiausiai automatiškai išvertė *Kaypo kalba žmones*, tačiau skaitydamas tolesnį sakinio segmentą suprato savo apsirikimą ir pasitaisė į *Ko mane sant sako žmones*. Bretkūnas, atvirkščiai, iš pradžių, vedamas natūralaus lietuvių kalbos jausmo, vartojo konstrukciją *accusativus cum participio – szmogaus Sunų esantį*, tačiau galiausiai apsisprendė pažodžiui sekti Liuterio tekstu. Graikiškas originalas šioje vietoje sutampa su lietuvių kalbai tuo metu būdingesne konstrukcija, tačiau juo Bretkūnas, matyt, nesirėmė. Chylinskio atveju sunku pasakyti, ar tai yra graikiško šaltinio, ar paprasčiausio kalbos jausmo nulemtas sprendimas:

Mt 16, 13	
BB	<i>Ką saka Szmones, <kaip šmogaus Sunus ira>¹¹¹?</i>
LB	<i>Wer sagen die Leute, daß des Menschen Sohn sei?</i>
BraB	<i>Kiemże mię powiedąją być ludzie? Izali Synem onym człowieczym?</i>
ChB	<i>Ko mane sant sako zmones¹¹²? Sunu zmogaus?</i>
StB	<i>Wie seggen de menhsen, dat ick, de soone des menschen, ben?</i>
GdB	<i>Kimże mię powiádają być ludźie Syná człowieczego?</i>
V	<i>Quem dicunt homines esse Filium hominis?</i>
G	τίνα λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου

Panašiai ir Lk 4, 41 eilutėje: germaniškuose ir net lenkiškuose vertimuose graikų ir Vulgatos *accusativus cum infinitivo* konstrukcijas atitinka šalutiniai sakiniai, o abu vertėjai į lietuvių kalbą nepriklausomai nuo vokiško ir olandiško šaltinių rinkosi su NT originalu sutampančias konstrukcijas:

¹¹¹ Sin. *szmogaus Sunų esantį*.

¹¹² Corr. e *Kaypo kalba žmones*.

Lk 4, 41	
BB	Ir apbardams ios nedawe iemus kalbeti, nes ie <i>βίναια ghi santī Christū</i>
LB	Und er bedrohte sie und ließ sie nicht reden; denn <i>sie wußten, daß er Christus war</i>
BraB	lecz on nà nie fukájac, nie dopuszczal im mowić, żeby <i>wiedziáły, iż on iest Krystusem</i>
ChB	Jr drauzdamas jos nedalaydo jems kalbet, delto jog <i>zynojo ghi sant <Xstusu></i> ¹¹³
StB	Ende [haer] bestraffende en liet hy die niet spreken, om dat <i>sy wisten dat hy de Christus was</i>
GdB	Ale on zgromiwszy je, nie dopuszczal im mówić; bo <i>wiedzieli, iż on jest Chrystus</i>
V	et increpans non sinebat ea loqui: quia <i>sciebant ipsum esse Christum</i>
G	καὶ ἐπιτιμῶν οὐκ εἶα αὐτὰ λαλεῖν, ὅτι ἤδεισαν τὸν χριστὸν αὐτὸν εἶναι

Bretkūno ir Chylinskio sprendimai germaniškuose šaltiniuose esančių šalutinių sakinių atitikmenimis rinktis dalyvinės konstrukcijas rodo, kad XVI a. lietuvių kalboje *accusativus cum participio* junginiai buvo gyvai vartojami. Vargu ar šiuos pasirinkimus galima aiškinti graikiško originalo, ar Vulgatos įtaka, nes tokių sutapimų neparemia kiti duomenys. Bet kuriuo atveju, jei panašiose vietose vertėjai ir žiūrėjo į graikišką originalą ar Vulgatą, tai veikiausiai dėl to, kad germaniškų šaltinių atitikmenys su šalutiniais sakiniais buvo sunkiai išverčiami ir skatino ieškoti kitų sprendimų.

3. Kitos dalyvinės konstrukcijos

Kaip jau minėta, nyderlandų vertėjai stengėsi išsaugoti Šventojo Rašto originalo dalyvinės konstrukcijas, nors jos germanų kalbose skamba nenatūraliai. Jais sekė ir Chylinskis, o Liuteris vietoj dalyvinės konstrukcijos rinkosi paprastas veiksmožodžių formas ir tokios pačios buvo pakartotos Bretkūno, pvz.:

Mt 8, 3	
BB	Ir Jesus <i>ischtiese</i> sawo Ranką dassiliteia io, ir <i>biloio</i>
LB	Und Jesus <i>streckte</i> seine Hand aus, rührte ihn an und <i>sprach</i>
BraB	I <i>ściągnąwszy</i> Jezus rękę dotknął się go <i>mówiąc</i>
ChB	<i>isztieses</i> Jezus ¹¹⁴ rąką, dasiliteja jo, <i>tarydams</i>

¹¹³ Sin. *Xstistusu*.

¹¹⁴ Sin. *Jezus štraukies*.

StB	Ende Jesus, de hant <i>uytstreckende</i> , heeft hem aengerackt, <i>seggende</i>
GdB	I <i>wyciągnąwszy</i> Jezus rękę, dotknął się go, <i>mówiąc</i>
V	Et <i>extendens</i> Jesus manum, tetigit eum, <i>dicens</i>
G	καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἤψατο αὐτοῦ λέγων

Kadangi nyderlandų kalboje buvo tik viena esamojo laiko dalyvinė forma (pvz., *seggende*), Chylinskiui buvo sunku pasirinkti atitikmenį šiuo atžvilgiu turtingesnėje lietuvių kalboje – jis neretai čia painiojosi tarp dalyvio, padalyvio ir pusdalyvio. Naujojo Testamento rankraštyje tokiose vietose daug taisyčių, pvz.¹¹⁵:

Mt 1, 22	
BB	ką Wieschpats per Praraką kalbeia, <i>bilodams</i>
LB	was der HERR durch den Propheten gesagt hat, <i>der da spricht</i>
BraB	co iest powiedziano od PAná przez Proroká ták <i>mówiącego</i>
ChB	kas ira pasakita nog Wiešpaties per Pranaszą, <i>kalbant</i> ¹¹⁵
StB	’gene van den Heere gesproken is, door den Propheet, <i>seggende</i>
GdB	co powiedziano od PAná przez Proroká, <i>mówiącego</i>
V	quod dictum est a Domino per prophetam <i>dicentem</i>
G	τὸ ῥηθὲν ὑπὸ κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος

Šiame sakinyje greta minėto taisyčio dar verta atkreipti dėmesį, kad Bretkūnas, artimai laikęsis Liuterio versijos ir perėmęs iš jo veikianąją nuosaką pirmajame sakinio segmente (nors visuose kituose šaltiniuose yra pasyvinė konstrukcija), veikiamas gyvosios kalbos vartosenos rinkosi padalyvį *bilodams* (jei būtų žiūrėjęs į Vulgatą ar graikišką originalą, būtų rinkęsis dalyvį *bylojantį*).

APIBENDRINIMAS

Atliktas pasirinktų vietų lyginimas patvirtino ankstesnių tyrėjų teiginius, kad pirmieji protestantų parengti Šventojo Rašto leidimai lenkų kalba labai skyrėsi: Brastos Biblija išversta laisvai, o Gdansko – itin atidžiai laikantis

¹¹⁵ Corr. e *kalbant*.

originalo. Į lyginimą įtraukus ir pirmuosius Biblijos vertimus į lietuvių kalbą – Bretkūno bei Chylinškio, atitinkamai ir jų vertimo šaltinius – *Statenbijbel* bei Liuterio Bibliją – išryškėjo gana aiški takoskyra: XVII a. kalvinistų parengti vertimai (StB, ChB ir GdB) yra paremti pažodinio vertimo metodu, o XVI a. vertimai (Brastos, Bretkūno ir Liuterio) – remiantis *ad sensum* principu.

Brastos Biblijos vertimas yra laisvas, kai kuriose vietose jis gerokai nutolsta nuo originalų. Nors antraštėje tvirtinama, jog tai pirmasis vertimas į lenkų kalbą iš pirminių Šventojo Rašto kalbų, tekste esama daug nukrypimų nuo hebrajiško arba graikiško originalų, todėl jų jokia būdu negalima laikyti svarbiausiais BraB vertimo šaltiniais. Nors Brastos Biblijos rengimo pradžioje prie jos vertimo prisidėjo ir Janas Łaskis, vienas iš pirmųjų pažodinio vertimo metodo šalininkų, jo pažiūros nepadarė poveikio BraB vertėjų darbui. Brastos Biblija buvo išversta tuo metu, kai vėliau evangelikų reformatų išplėtota pažodinio vertimo metodo ideologija dar tik pradėjo formuotis; vertimo metodo atžvilgiu Brastos Biblija artimesnė Liuterio skelbtiems Šventojo Rašto vertimo postulatams nei vėliau evangelikų reformatų tradicijoje įsigalėjusiam požiūriui, kad Biblija turi būti verčiama labai tiksliai ir pažodiškai.

Gdansko Biblija, kurios pratarmėje teigiama, jog tai yra pataisytas pakartotinis Brastos Biblijos vertimas, iš tiesų yra naujas, visai kitu – pažodiniu – vertimo metodu atliktas darbas: beveik visose lygintose vietose GdB vertimo strategija sutapo arba buvo labai artima originalams ir tiksliais pažodiniams vertimams (StB ir ChB). Sunku rasti tokią Biblijos eilutę, kurios tekstas identiška sutaptų Gdansko ir Brastos Biblijos vertimuose. Lieka neatsakyta į klausimą, kodėl Gdansko Biblijos vertėjas Danielis Mikołajewskis nuslėpė savo požiūrį į Biblijos vertimo metodą. Ar vertėją varžė tik Brastos Biblijos autoritetas, Sinodų sprendimai ir siekis užsitikrinti Radvilų paramą spausdinimui, ar buvo ir kitų priežasčių, susijusių su evangelikų reformatų Bažnyčios nuostatomis Biblijos vertimo atžvilgiu?

Pirmieji visos Biblijos vertimai į lietuvių kalbą nebuvo (iki galo) išspausdinti ir neturėjo pratarmių – jose paprastai būdavo išdėstomos vertimo aplinkybės, nurodoma auditorija, kuriai skiriamas vertimas, pasirinkti vertimo šaltiniai ir visa vertimo filosofija. Todėl apie šių Biblijų vertimo metodą galime spręsti tik iš išlikusių vertimo aplinkybes liudijančių šaltinių bei vertimų kalbos. Jono Bretkūno vertimas lyginimui pasirinktuose fragmentuose yra labai artimas Liuterio versijai: tose vietose, kur Liuteris nutolsta nuo Šventojo Rašto originalo

kalbų, Bretkūnas paprastai seka Liuteriu. Tik retais atvejais jis renkasi kitokią nei Liuterio konstrukciją; kartais nuo vokiško šaltinio nutolstama dėl gyvosios lietuvių kalbos vartosenos, tačiau yra vietų, kur sunku pasakyti, kas skatino vertėją nesilaikyti šaltinio. Motyvai, pastūmėję Bretkūną priimti tokius sprendimus, turėtų būti nustatyti tolesniais tyrimais. Bretkūno pastangos surasti hebrajiškai mokantį asmenį, kuris galėtų peržiūrėti vertimą atitikimo Šventojo Rašto originalo kalboms atžvilgiu, rodo, kaip svarbu Bretkūnui buvo perteikti neiškraipytą Dievo Žodžio reikšmę. Gali būti, kad Liuterio vertimu Bretkūnas rėmėsi tik dėl to, kad nemokėjo hebrajiškai, o jo požiūris į vertimo techniką ne visiškai sutapo su Liuterio (šią hipotezę patvirtintų ir bandymas Evangelijas versti iš Vulgatos). Kita vertus, iš daugybės sinoniminių variantų, likusių rankraštyje, matyti, kaip kantriai ir išmoningai jis ieškojo tinkamesnio raiškos būdo, stengėsi surasti tikslų lietuvišką pasakymą. Palygintose eilutėse Bretkūnas verčia Liuterio tekstą gana pažodiškai (vietomis išverstas net vokiečių kalbos artikelis), tačiau šios išvados negalima taikyti visam Bretkūno Šventojo Rašto tekstui – Bretkūno Biblija dar laukia nuodugnesnių tyrimų.

Chylinskio pažiūroms lemiamą poveikį padarė studijos Franekerio akademijoje – tuomečiame kalvinizmo lopšyje – ir jo globėjų Anglijoje pažiūros bei nuolatinis skausmingas Tėvynės ilgesys ir troškimas būti naudingam jos bažnyčioms ir žmonėms. Geriausiai tą padaryti jis galėjo parengdamas Šventojo Rašto vertimą į lietuvių kalbą, vertimo metodo požiūriu atitinkantį aukščiausius kriterijus to meto Anglijoje ir Nyderlanduose. Apie evangelikų reformatų bažnyčiai reikalingiausias tekstus lietuvių kalba bei savo ketinimus prisidėti prie jų rengimo Chylinskis rašė 1659 m. Oksforde angliškai ir lotyniškai išleistuose leidiniuose *An Account [...] ir Ratio [...]*. Biblijos vertimo metodo pasirinkimui neabejotinai darė įtaką svarbiausieji Šventojo Rašto vertimai į anglų ir olandų kalbas – karaliaus Jokūbo Biblija (1611) ir *Statenbijbel* (1637). Analizuotas vietas Chylinskis pažodžiui išvertė iš *Statenbijbel*, o versdamas kai kurias Naujojo Testamento vietas šiek tiek nutolo nuo olandiško originalo ir suteikė pirmenybę tuo metu gyvybingoms lietuviškoms konstrukcijoms. Iš Chylinskio pastabų Naujojo Testamento rankraštyje bei iš užuominų Krainskio ataskaitoje apie jo veiklą Anglijoje matyti, kad hebrajų kalbą Chylinskis mokėjo, tačiau įrodymų, kad būtų vertęs tiesiogiai iš hebrajų kalbos, nėra – akivaizdu, kad jis pasikloviė *Statenbijbel* vertėjais ir jų darbo tikslumu.

Biblijos vertimai į lietuvių kalbą, jų santykis su vertimo šaltiniais bei kitais lietuviškais to meto tekstais nuosekliai nėra ištirti. Kol kas nėra net internetinės prieigos prie XVI–XIX a. lietuviško Šventojo Rašto vertimo tekstų, neparengtas visas Bretkūno Biblijos rankraščio perrašas, tad sistemingi lietuviškos Biblijos kalbos tyrimai dar ateityje.

ŠALTINIAI

Cituojamų šaltinių perrašai pateikti tiksliai paraidžiui, neperteikiami tik raidžių grafiniai variantai (ilgosios, trumposios ir apvaliosios *s* žymimos viena grafema *s*; ilgoji ir trumpoji *z* žymimos *z*, neatspindimi grafiniai nosinių *ą*, *ę*, *į*, *ų* variantai su brūkšneliu).

BB (Bretkūno Biblija) – tekstas cituojamas iš:

KLUGE FRIEDEMANN, RANGE JOCHEN DIETER, SCHOLZ FRIEDRICH (eds.), *BIBLIA tatai esti Wissas Schwentas Raschtas, Lietuwischkai pergulditas per Jana Bretkuną Lietuwos pleboną Karaliacziuię 1590 [...] Faksimile der Handschrift*, t. 1, Königsberg i. Pr. 1590, (*Biblia Slavica*), ser. VI: *Supplementum: Biblia Lithuanica*, t. 1.1, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1996.

RANGE JOCHEN DIETER, SCHOLZ FRIEDRICH (eds.), *BIBLIA tatai esti Wissas Schwentas Raschtas, Lietuwischkai pergulditas per Jana Bretkuną Lietuwos pleboną Karaliacziuię 1590 [...] Faksimile der Handschrift*, t. 2 ir 3, Königsberg i. Pr. 1590, (*Biblia Slavica*), ser. VI: *Supplementum: Biblia Lithuanica*, t. 1.2/3, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.

RANGE JOCHEN DIETER, SCHOLZ FRIEDRICH (eds.), *NAVIAS TESTAMENTAS ING LIETVWISCHKĄ LIESZVWĮ perraschitas per Janą Bretkuną. Labguwos pleboną 1580 [...]*, (*Biblia Slavica*), ser. VI: *Supplementum: Biblia Lithuanica*, t. 1.6/1.7; ed. by Reinhold Olesch [deceased] and Hans Rothe, with the collaboration of Friedrich Scholz, Paderborn, Munich, Vienna, Zurich: Ferdinand Schöningh, 1991.

BHS – *Biblia Hebraica Stutgartensia*, cituojama pagal www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-hebraica-stutgartensia-bhs

BraB 1563: *Biblia święta / Tho iest / Księgi Stárego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego Greckiego / y Lácińskiego / nowo ná Polski język z pilnościq y wiernie wyłożone [Brześć].*

ChNT tekstas cituojamas iš spaudai rengiamos Chylinskio Naujojo Testamento vertimo rankraščio faksimilės (rankraštis saugomas Britų bibliotekoje, signatūra MS 41301).

ChST tekstas cituojamas iš: KAVALIŪNAITĖ GINA (ed.), *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas. I tomas. Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės = Vetus Testamentum Lithuanicâ Lingvâ donatum a Samuelo Boguslao Chylinski. Unâ cum texto belgico*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

- G – NESTLE-ALAND (ed.), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993. Taip pat remtasi internetine versija: http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Greek_Index.htm.
- GdB – *Biblia Święta: To jest, Księgi Starego y Nowego Przymierza z Żydowskiego y Greckiego Języká ná Polski pilnie i wiernie przetumáczone [...]*, we Gdansku: W Drukárnié Andrzejá Hunefeldá Roku MDCXXXII [1632].
- KJV – *The Holy Bible, Conteyning the Old Testament, and the New: Newly Translated out of the Originall tongues [...]*, imprinted at London by Robert Barker, Printer to the Kings most Excellent Maiestie, Anno Dom[ini] 1611.
- LB 1545 – Liuterio Biblijos tekstas imtas iš: <https://www.biblegateway.com/versions/Liuter-Bibel-1545-LUTH1545/>.
- StB – *Biblia, Dat Is De gantſche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijcke Boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments. Door last der Hoogh-Mog: Heren Staten Generael van de Vereenighde Nederlanden [...]. Uyt de Oorspronkelijcke talen in onse Nederlandsche tale getrouwelijck over-geset [...] ende Door gemeene ordre der Nederlandsche Kercken verbeteret van Druckfouten en Misstellingen die in den Eersten Druck gevonden worden, T'Amsteldam: Gedrukt bij de Weduwe wijlen Paulus Aertſz van Ravesteijn [...] Anno 1657. [Opnieuw uitgegeven door N. V. Uitgeverij "De Banier" te Utrecht Anno 1972.]*
- V – *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, praeparavit Roger Gryson, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.

LITERATŪRA

- ADLER WILLIAM, „Ad Verbum or Ad Sensum. The Christianization of a Latin Translation Formula in the Fourth Century“, in: John C. Reeves, and John Kampen (eds.), *Pursuing the Text: Studies in Honor of Ben Zion Wacholder on the Occasion of his Seventieth Birthday* Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994.
- ANGUS SAMUEL, „The Vulgate“, in: *The International Standard Bible Encyclopedia*, Chicago: The Howard-Severance Company, 1915.
- BECKER JÜRGEN [ed.], *Luthers bleibende Bedeutung*, Husum: Husum Druck- und Verlags gruppe, 1983.
- BEUTEL ALBERT, *In dem Anfang war das Wort. Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie*, t. 27, Tübingen: Mohr Siebeck, 1991, 2006².
- BEZZENBERGER ADALBERT, *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund Litauischer Texte des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Göttingen: Robert Peppmüller, 1877.
- BLASS FRIEDRICH, DEBRUNNER ALBERT, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, bearbeitet von Friedrich Rehkopf, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976.
- BROEYER F. G. M., „Uitgaven van de Statenvertaling na 1637“, in: *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (onder redactie van A. W. G. Jaakke en E. W. Tuinstra), Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap, 1990.

- BROWN FRANCIS, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. Based on the Lexicon of William Gesenius*, Boston and New York: Houghton Mifflin, 1906.
- BRUIN C. C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, Bewerkt door dr. F. G. M. Broeyer, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap, 1993.
- CHYLINSKI SAMUEL BOGUSLAUS, *An Account of the Translation of the Bible into the Lithuanian Tongue [...] in the Vniversity of Oxford*, Oxford: Printed by Hen: Hall, Printer to the University, 1659.
- CHYLINSKI SAMUEL BOGUSLAUS, *Ratio Institutæ Translationis Bibliorum in Linguam Lithvanicam, in quam nunquam adhuc Scriptura sacra est versa, [...] Unà cum Testimonio & Judicio Almae Universitatis Oxoniensis Reverendissimorum Patrum... [~1660]*.
- CHRISTYS ANN, *Christians in Al-Andalus 711–1000*, New York: Routledge, Tylor & Francis Group, 2002.
- CZERNIATOWICZ JANINA, *Niektóre problemy naukowe greccystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. Teksty greckie a polskie przekłady, (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, t. 53)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- ČERNIUVIENĖ LIUCIJA, *Vertimo minties raida*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013.
- DE HAMEL CHRISTOPHER, *The Book. A History of The Bible*, London: Phaidon Press Limited, 2001.
- [DEVAUX PIERRE,] *Le livre des darons sacrés ou la bible en argot. Dessins originaux de l'auteur. Préface de Jean Cocteau*, Paris: Editions aux quais de Paris, 1965.
- DIJKEMA F., „De doopsgezinden en de Staten-vertaling“, in: *De Statenvertaling 1637–1937*, Amsterdam: Ton Bolland, 1977.
- FALKENHAHN VIKTOR, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens*, Königsberg und Berlin: Ost-Europa, 1941.
- FRICK DAVID A., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)*, (*Modern Philology*, t. 123), Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1989.
- FRICKE KLAUS DIETRICH, „Dem Volk aufs Maul sehen. Bemerkungen zu Luthers Verdeutschungsgrundsätzen“, in: Siegfried Meurer (ed.), *„Was Christum treibet“ – Martin Luther und seine Bibelübersetzung. Bibel im Gespräch*, t. 4, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1996, p. 24–37.
- GELHAUS HERMANN, *Der Streit um Luthers Bibelverdeutschung im 16. Und 17. Jahrhundert*, t. 1–2, Tübingen: Max Niemeyer, 1989.
- GESENIUS WILHELM, KAUTSCH EMILIE, *Gesenius' Hebrew Grammar. Edited and Enlarged By E. Kautsch*, Mineola, New York: Dover Publications, inc., 1910.
- HAAK THEODORE, *The Dutch Annotations Upon the Whole Bible: Or, All the Holy Canonical Scriptures of the Old and New Testament, Together With, and According to Their Own Translation of All the Text: As Both the One and the Other Were Ordered and Appointed by the Synod of Dort, 1618. and Published by Authority, 1657. Now Faithfully Communicated to the Use of Great Britain, in English [...]. By Theodore*

- Haak Esq.*, London: Printed by Henry Hills, for John Rotwell, Joshua Kirton, and Richard Tomlins, 1657.
- HAENTJENS A. J., „De remonstranten en de Statenvertaling“, in: *De Statenvertaling 1637–1937*, Amsterdam: Ton Bolland, 1977.
- <http://www.museeprotestant.org/en/notice/humanism-and-translations-of-the-bible-into-the-vernacular/>.
- http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Greek_Index.htm (žiūrėta 2014-07-03).
- http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm (žiūrėta 2014-07-03).
- <http://www.tertullian.org/fathers2/NPNF2-06/Npnf2-06-03.htm>.
- JONGE HENK JAN DE, „Novum Testamentum a nobis versum: The Essence of Erasmus' edition of the New Testament“, in: *Journal of Theological Studies*, 1984, t. 35, Nr. 2, p. 394–413.
- KAVALIŪNAITĖ GINA, „Die statischen Lokalkasus bei Bretke und in anderen altlitauschen Texten“, in: *Acta Linguistica Lithuanica*, 2009, t. 61, p. 41–60.
- KAVALIŪNAITĖ GINA (ed.), *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. III tomas. Chylinskio Biblijos istorijos šaltiniai = Biblia Lithuanica Samueli Boguslai Chylinski. Tomus III. Fontes ad Historiam Samueli Boguslai Chylinski Bibliae Lithuanicae Illustrandam*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.
- KAVALIŪNAITĖ GINA (ed.), *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis Testamentas. I tomas. Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės = Vetus Testamentum Lithuanicâ Lingvâ donatum a Samuele Boguslao Chylinski. Unâ cum texto belgico*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KAVALIŪNAITĖ GINA, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Naujojo Testamento vertimo santykis su originalais*, daktaro disertacija, Vilnius, 2003.
- KLEMENSIEWICZ ZENON, *Historia języka polskiego*, leid. IX, Warszawa: PWN, 2007.
- KOLBUSZEWSKI S. F., „Miscellanea. Notes sur quelques imprimés vieux-lituanien“, in: *Acta Baltico-Slavica*, 1987, t. 18, p. 25–29.
- KONČIUS VYTENIS, „Vaikų literatūros vertimo problemos: J. K. Rowling „Hario Poterio“ serijos veikėjų vardai“, in: *Kalbų studijos*, 2010, Nr. 17, p. 34–39.
- KOSSOWSKA MARIA, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1968.
- KUDZINOWSKI CZESŁAW, OTRĘBSKI JAN, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament 2*, Tekst, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- KWILECKA IRENA, „Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung“, in: *Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, Brest 1563 (Biblia Slavica)*, t. 2/2: *Polnische Bibeln*, edited by Hans Rothe and Friedrich Scholz, Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 2001.
- KWILECKA IRENA, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2003.
- LABUTIS VINCAS, „Išaugusi vertėjų paklausa – nauji pavojai lietuvių kalbai“, in: *Kalbos kultūra*, 2005, t. 78, p. 205–209.

- LOUW JOHANNES P. (ed.), *Lexicography and Translation with special reference to Bible Translation*, Cape Town: Bible Society of South Africa, 1985.
- LOUW THEO VAN DER, *Transformations in the Septuagint*, daktaro disertacija, Leiden: Leiden Universiteit, 2006.
- LUKŠAITĖ INGĖ, „Lietuviškos S. B. Chilinskio Biblijos spausdinimo aplinkybės“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, 1971, ser. A, t. 1 (35), p. 87–109.
- LUTHER MARTIN, *Sendbrief vom Dolmetschen*, 1530, 15. Septembris, in: <http://www.sochorek.cz/archiv/werke/luther.htm>.
- MARLOWE MICHAEL, „The Literal Character of the Vulgate“, in: <http://www.bible-researcher.com/vulgate4.html>
- MERCZYNG HENRYK, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.
- METZGER BRUCE, „Theories of the Translation Process“, in: *Bibliotheca Sacra*, 1993, t. 150, April–June, p. 140–145.
- METZGER BRUCE M., *The Bible in Translation. Ancient and English versions*, Michigan: Baker Academic, 2001.
- MIGNE JACQUES PAUL, *Patrologiae cursus completus: sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, qui ab aevo apostolico ad usque Innocenti III tempora floruerunt [...]* *Patrologia Latina*, t. XXII, XXXIV, Paris, 1859.
- NIDA EUGENE A., *Signs, Sense, and Translation*, Cape Town: Bible Society of South Africa, 1991.
- NIDA EUGENE A., *Toward a Science of Translating*, Leiden: Brill, 1964.
- NIDA EUGENE A., WAARD JAN DE, *From One Language to Another. Functional Equivalence in Bible Translating*, Nashwill, Camden, New York: Thomas Nelson Publishers, 1986.
- PARTRIDGE ASTLEY C., *English Biblical Translation*, London: André Deutsch, 1973.
- PAŽŪSIS LIONGINAS, *Kalba ir vertimas*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
- PIETKIEWICZ RAJMUND, *Reception of Christian Hebrew Studies in Renaissance Poland*, in: https://www.academia.edu/1999630/Reception_of_Christian_Hebrew_Studies_in_Renaissance_Poland.
- PIETKIEWICZ RAJMUND, *The Significance of Pagninus Bible for the Brest Bible Translation*, in: https://www.academia.edu/7667868/THE_SIGNIFICANCE_OF_PAGNI_NIUS_BIBLE_FOR_THE_BREST_BIBLE_TRANSLATION?login=gina.kavaliunaite@gmail.com&email_was_taken=true, p. 10.
- POCIŪTĖ DAINORA, *Maištininkų katedros*, Vilnius: Versus aureus, 2008.
- PRICKETT STEPHEN, *Words and The Word: Language, Poetics and Biblical Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- RANGE JOCHEN DIETER, *Bausteine zur Bretke-Forschung. Kommentarband zur Bretke-Edition (NT)*, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1992.

- RYKEN LELAND, *The Word of God in English: Criteria for Excellence in Bible Translation*, Wheaton, Illinois: Crossway, 2003.
- [ROTERODAMUS ERASMUS,] *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum, non solum ad Graecam veritatem, verum etiam ad multorum utriusque linguae codicum, postremo ad probatissimorum autorium citationem, emendationem et interpretationem, [...] una cum Annotationibus, que lectorem doceant, quid qua ratione mutatum sit [...] apud inclytam Germaniae Basileam*, Basel: Johannes Froben, 1516.
- SCHAFF PHILIP, *History of the Christian Church*, New York: Charles Scribner's Sons, 1910.
- SCHLEIERMACHER FRIEDRICH, „Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens“, in: Hans Joachim Störig, *Das Problem des Übersetzens*, Stuttgart: Goverts, 1963, p. 38–68.
- SCHOLZ FRIEDRICH (ed.), *Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters in die Litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau und Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rehse, Pastor zu Königsberg i. Pr., nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst der Übersetzung des Psalters in die deutsche Sprache von Martin Liuter nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545*, unter Mitarbeit von Friedemann Kluge. Mit einer Einleitung versehen und herausgegeben von Friedrich Scholz, (Biblia Slavica), herausgegeben von Hans Rothe und Friedrich Scholz, unter Mitarbeit von Christian Hannick und Ludger Udolph, ser. VI: *Supplementum: Biblia Lithuanica*, leid. 2, t. 6, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.
- SCHULTE FRIDERICUS, RICHTER AEMILIUS LUDOVICUS (eds.), *Canones et Decreta Concilii Tridentini*, Leipzig: Bernhadi Tauchnitii, 1853.
- SCHWARZ WERNER, *Principles and Problems of Biblical Translation. Some Reformation Controversies and their Background*, Cambridge: At the University Press, 1955.
- SIPAYŁŁÓWNA MARIA, „W sprawie genezy Biblii Gdańskiej“, in: *Reformacja w Polsce*, 1934, Nr. 6, p. 144–151.
- SYSLING HARRY, „Translation Techniques in the Ancient Bible Translation“, in: PHILIP A. NOSS, (ed.), *A History of Bible Translations: Septuagint and Targum*, Rome: Edizioni di storia e letteratura (sponsored by Nida Institute for Biblical Scholarship, American Bible Society), 2007.
- SZERUDA JAN, „300-lecie Biblii Polskiej“, in: *Głos Evangelicki*, 1932, t. XIII, Nr. 17, p. 4–5.
- Uetus testamentum multiplici lingua nunc primo impressum. Et imprimis Pentateuchus Hebraico Greco atque Chaldaico idiomate. Adiuncta uniciaque sua Latina interpretatione*, Complutum: In Complutensi Universitate, MDXIV–MDXVII.
- VILKONČIUS VILMANTAS, *Vertimas į lietuvių kalbą: trafaretų antplūdis*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2001.
- VOLZ HANS, *Martin Luthers deutsche Bibel. Entstehung und Geschichte der Lutherbibel*, Hamburg: Wittig, 1978.

- VRIES LOURENS DE, „Methodology of Bible Translation, Introduction. Introduction“, in: Philip A. Noss (ed.), *A History of Bible Translations: Septuagint and Targum*, Rome: Edizioni di storia e letteratura (sponsored by the Nida Institute for Biblical Scholarship, American Bible Society), 2007, p. 267–278.
- WALTONUS BRIANUS, *Biblia Sacra Polyglotta [...]*, Londini: Thomas Roycroft, MDCLIV–MDCLVII.
- WEIJNEN A. A., *Schets van de geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, Assen: Van Gorcum & co. N.V., Dr. H. J. Prakke & H. M. G. Prakke, 1971.

Methods of Translation of the First Lithuanian and Polish Protestant Bibles: Bibles of Brześć and Gdańsk, and Translations by Bretkūnas and Chylinski

Summary

The aim of the article is to examine translation methods underlying the earliest Protestant versions of the Bible in Polish and Lithuanian on the basis of a comparative analysis of selected fragments. The article focuses on two basic approaches to Bible translating, viz., the *ad verbum* and the *ad sensum* methods, as seen in the Septuagint, the Vulgate, and the most influential Bible translations of the Middle Ages and Renaissance. Special attention is paid to the Protestant versions.

In the analytical part of the article, we compare fragments from Bretkūnas' and Chylinskis' versions, as well from the Brześć and Gdańsk Bibles with the original texts and with the sources of direct translation (Luther's Bible and the Dutch States Bible), with a side glance at the Vulgate. For comparison, we have singled out a number of places that were difficult to translate due to specific linguistic features of the original texts, so that the translators were faced with the alternative of either sticking to the letter of the Hebrew or Greek text or attempting to render its sense using the resources of the target language. In most instances, characteristically Hebrew or Greek syntactic constructions or idioms were involved. We show that some translators sought to preserve the constructions of the Hebrew or Greek original, whereas others avoided them, leaving out the elements that performed a purely grammatical function in the original languages and searched for idiomatic means of expression commonly used in the target language. We also speculate on the motives that could have induced the translators to select one translation strategy or the other. In the concluding part, we seek to discern the guiding principles determining the choice of a translation method and to link them to the social and cultural circumstances attending the preparation of the Bible versions discussed here as outlined in the introductory part of the article.